

Kritike, prikazi, osvrti

The Customary Law of the Renowned Kingdom of Hungary: A Work in Three Parts Rendered by Stephen Werbőczy (The "Tripartitum"), prir. János M. Bak, Péter Banyó i Martyn Rady (Idyllwild CA: Charles Schlacks, Jr., Publisher; Budapest: Department of Medieval Studies, Central European University, 2005), XLVIII + 473 str.

Najvažniji izvor za poznavanje ugarsko-hrvatskog običajnog prava predstavlja djelo Stjepana Werbőczyja *Tripartitum opus iuris consuetudinarii inclyti regni Hungariae*, u kojem su sabrane odredbe običajnog prava i različite kraljevske uredbe i zakoni. Ovaj zbornik zakona objavljen je i prihvaćen od staleža na Ugarskom saboru 1514. godine. Iako je sam Vladislav II. još 1498. dao nalog za sakupljanje zakona kraljevstva, a znamo i da je odobrio tekst *Tripartita* prije raspuštanja sabora, nikad ga, iz danas nepoznatog razloga, nije potvrdio kraljevskim pečatom, niti ga je distribuirala kraljevska kancelarija, već ga je sam Werbőczy 1517. tiskao u Beču kod Johanna Singrienera vlastitim troškom. Usprkos tome što nije dobio konačnu kraljevsku potvrdu, *Tripartit* je bio prihvaćen u praksi, a njegov je utjecaj bio znatan i u stoljećima koja su slijedila, o čemu nam svjedoče i brojna njegova izdanja (više od 50 njih). Vrlo je rano bio preveden na mađarski (1565.), hrvatski (Pergošić, 1574.) te njemački jezik (1599.). I zbog svoje uloge u kasni-

jim razdobljima, ali i stoga što predstavlja važan izvor za običajno pravo razdoblja koja su prethodila njegovu sastavljanju, iako je potreban oprez pri njegovu korištenju za istraživanje ranijih razdoblja zbog intervencija koja je, želeći ga poboljšati, učinio Werbőczy, njegova je važnost, kao što je već rečeno, iznimna. Stoga je od velike važnosti i najnovije kritičko izdanje ovoga djela.

Ovaj put *Tripartit* je objavljen kao 5. svezak 1. niza serije *Laws of the Medieval Kingdom of Hungary*, koji obuhvaća razdoblje od 1000. do 1526. godine. Ta je serija rezultat projekta pokrenutog prije dvadesetak godina na poticaj Charlesa Schlacksa, Jr., čiji je cilj bio prirediti kritička izdanja zakona Istočne i Srednje Europe te ih tako učiniti dostupnijim znanstvenoj javnosti. Ona, stoga, predstavlja dio šire serije *Laws of East Central Europe*, u kojoj su objavljena i dva sveska ruskih zakona. Prvi svezak serije *Laws of the Medieval Kingdom of Hungary* koji sadrži zakone Ugarskog kraljevstva iz razdoblja od 1000. do 1301. godine, objavljen je po prvi puta prije više od petnaest godina (Salt Lake City, 1989), ali u nezadovoljavajućem obliku, te je priređeno i tiskano drugo izdanje istog sveska (Idyllwild, 1999). U međuvremenu su zakonske uredbe Anžuvina i Žigmunda Luksemburškog (iz razdoblja 1301.-1457.) objavljene kao drugi svezak ove serije (Salt Lake City, 1992), a uredbe kralja Matijaša Korvina (1458.-1490.) kao treći (Los Angeles, 1996). Sada su u pripremi, kao četvrti svezak serije, zakoni iz razdoblja vladavine Jagelovića (1490.-1526.). S obzirom na brojnost uredbi iz ovoga posljednjega razdoblja, priređivači su odlučili da njihovo kompletno izdanje objave na CD-ROM-u,

dok će u tiskanom obliku biti dan samo izbor najznačajnijih tekstova. Namjera izdavača je, osim toga, i preostale sve-ske serije učiniti dostupnima na CD-ROM-u, što će uvelike olakšati njihovo korištenje.

Izdanje *Tripartita*, o kojem je ovdje riječ, rezultat je timskog rada. Osim samih priređivača (J. M. Bak, P. Banyó i M. Rady) u njegovoj pripremi sudjelovali su i drugi stručnjaci (povjesničari, pravni povjesničari, jezični stručnjaci), te je u razdoblju od 2001. do 2005. održano i nekoliko radnih sastanaka/znanstvenih skupova u Mađarskoj i Engleskoj na kojima su obrađivane različite teme vezane uz *Tripartit*, rješavani problemi uočeni prilikom pripreme izdanja i "brušen" prijevod. Kao rezultat jednog od tih znanstvenih skupova objavljen je i zbornik radova pod naslovom *Custom and Law in Central Europe*, M. Rady (ed.) (Cambridge, 2003), u kojem su uz uvodni tekst J. M. Baka (str. 1-11), objavljeni prilozi D. Ibbetsona ("Custom in the Tripartitum", str. 13-23), Zs. Hunyadija ("Administering the Law: Hungary's *Loca Credibilia*", str. 25-35), D. Karbića ("Hungarian and Croatian Customary Law: Some Contrasts and Comparisons", str. 37-45), M. Radyja ("Hungarian Procedural Law and Part Two of the *Tripartitum*", str. 47-70), N. Štefanec ("Pergošić's Translation of the *Tripartitum* into Slavonian", str. 71-85), K. Gönczi ("Werbőczy's reception in Hungarian Legal Culture", str. 87-99), L. Pétera ("The Primacy of *Consuetudo* in Hungarian Law", str. 101-111).

Glavni dio knjige *The Customary Law of the Renowned Kingdom of Hungary: A Work in Three Parts Rendered by Stephen Werbőczy (The "Tripartitum")* čini sam *Tripartit* (str. 1-433). Njegov tekst objavljen je dvojezično, na latinskom i engleskom jeziku. Latinski tekst temelji se na prvom izdanju iz 1517. godine. U engleskom prijevodu u sluča-

ju dvojbena dijelova priređivači su se oslonili na postojeće prijevode *Tripartita* (mađarski, hrvatski i njemački), nastale tijekom ranog novog vijeka, polazeći od postavke da su njihovi prevodioci, s obzirom da su živjeli u razdoblju bližem vremenu njegova nastanka, mogli bolje razumjeti rečena mjesta. Kao što mu i sam naslov govori, *Tripartit* se sastoji od 3 glavna dijela. Prvi dio odnosi se, uglavnom, na stvarno pravo i obrađuje principe temeljem kojih plemići drže svoje posjede, drugi dio bavi se proceduralnim pravom, dok je trećem, dosta raznolikog sadržaja, svrha prije svega bila pokazati veze između različitih dijelova kraljevstva i središnje vlasti. *Tripartit* tako donosi vrijedne podatke za istraživače različitih interesa, od npr. onih koji se bave poviješću obitelji, nasljednim pravom, posjedovnim odnosima, društvenom poviješću do onih koji se bave pravnim položajem pojedinih kraljevina u sastavu ugarsko-hrvatskog kraljevstva i njihovim odnosom prema centralnoj vlasti.

Uz tekst *Tripartita* u ovom izdanju nalazimo i dva dodatka. U prvom je, također dvojezično, objavljena jedna pjesma Jeronima Balbija te dva epigrama Benedikta Békényija (str. 434-437), na što su priređivače naveli sljedeći razlozi: Balbi i Békényi bili su Werbőczyjevi prijatelji, sva tri teksta bila su objavljena i u prvom izdanju *Tripartita*, a epigrami su bili i posvećeni Werbőczyju. Drugi dodatak donosi popis krivotvorenih isprava koje je izradio krivotvoritelj magistar Gabriel (str. 438-439). Ovaj se popis nalazio u sklopu *Tripartita*, ali je ovom prilikom izdvojen i objavljen samo na latinskom, jer su priređivači držali da ima marginalno značenje.

U knjizi su, osim *Tripartita* i dodataka, objavljene i dvije studije. László Péter se je u radu "The Indestructable Authority of the *Tripartitum*" (str. xiii-

xxvi) bavio značenjem *Tripartita* i njegovim utjecajem, u prvom redu na mađarsko pravo, sve do u 20. stoljeće, dok je Martyn Rady u prilogu "Stephen Werbőczy and his *Tripartitum*" (str. xxvii-xliv) donio podatke o samom Stjepanu Werbőczyju, njegovu životu i karijeri, te o nastanku *Tripartita*, njegovoj strukturi, sadržaju, svrsi i značenju.

Izdanje sadrži i rječnik i indeks odabranih pojmova (str. 440-458), izabranu bibliografiju relevantnih radova (str. 459-461), te index titulorum (str. 462-473), a kao slikovne priloge donosi naslovnice, prvu i zadnju stranicu izdanja iz 1517. te naslovnice prvog mađarskog, hrvatskog i njemačkog izdanja i izdanja iz 1572. godine, kao i portret Stjepana Werbőczyja iz 18. stoljeća. Zanimljivo je napomenuti da su, izuzev teksta na njima, naslovnice mađarskog i hrvatskog izdanja identične.

Na kraju, još jednom treba pozdraviti napore priređivača ovoga izdanja, koji su, priredivši kritičko izdanje ovog vrijednog izvora, te njegov prijevod na engleski jezik, brojnim istraživačima omogućili njegovo lakše korištenje.

Marija Karbić

Radmilo PETROVIĆ: *Rečnik vizantijske hristijanizacije* (Beograd – Kosovska Mitrovica: *Metaphysica – Filozofski fakultet*, 2004.), 628 str.

Poveće djelo srpskog arheologa, historičara i povjesničara umjetnosti Radmila Petrovića *Rečnik vizantijske hristijanizacije* svojevrsna je sinteza tridesetogodišnjeg rada na bizantskim arheološkim lokalitetima te prikupljanju i tipiziranju sakralnih predmeta. Cilj ovoga djela u prvom je redu razjasniti

pitanje odnosa Bizantskog carstva i istočne Crkve prema Slavenima u kontekstu njihove kristijanizacije. Namjera autora bila je, kako sam navodi u predgovoru, "historijom koja ima oči arheologije i teologijom koja ima govor epigrafije i vizualizaciju povijesti umjetnosti" razotkriti mnoge tajne o pokrštavanju Slavena, a poznatom pristupiti na nov način.

Knjiga se dijeli u tri velike cjeline: "Istorija", "Arheologija" i "Stavrografija". Prva (str. 17-316) donosi vrlo opsežan povijesni pregled kristijanizacije naroda Srednje, Istočne i Jugoistočne Europe. Druga (str. 317-441) i treća (str. 443-601) cjelina izravno su vezane uz znanstvenu djelatnost autora i sadrže detaljne opise arheoloških lokaliteta i nalaza te tipizaciju bizantskih križeva od 4. do 13. stoljeća.

Prva je cjelina vrlo opširan pregled tijeka kristijanizacije slavenskih naroda, crkvene organizacije u slavenskim zemljama i okolnosti u kojima se kristijanizacija odvijala. Knjiga započinje poglavljem koji govori o doseljenju Južnih Slavena na područje Dalmacije, Panonije i Istočnog Ilirika i njihovim pokrštavanjem. Slijede poglavlja o ulozi Rima i Carigrada u pokrštavanju Hrvata, pitanju crkvene organizacije u Hrvatskoj, pokrštavanju Srba i odnosima Franačke i Bugarske, pri čemu se analiziraju crkveni i carski dokumenti i navodi narativnih vrela. Središnja tema ove cjeline jest djelovanje sv. Ćirila i Metoda u čemu se autor, kako sam priznaje, oslanja na djelo češkog povjesničara i teologa Františka Dvornika. Na temelju hagiografije i drugih vrela izneseno je mnogo detalja o životu i djelu Svete Braće. Posebna se pozornost pridaje njihovom utjecaju na širenje kršćanstva među Slavenima, širenju slavenskog pisma i liturgije, odnosu zapadne i istočne Crkve prema slavenskoj liturgiji, te nasljeđu Ćirila i Metoda u slavenskim zemljama.

Kao jedno od zanimljivijih istaknuo bih poglavlje "Prototipovi crkava u jadranskoj sferi", koje se bavi analizom tipova crkava u Italiji, Istri, Dalmaciji, Duklji, Grčkoj i Moravskoj. Prototipovi se spominju i u Životu sv. Metoda, a spomenik su djelatnosti svećenika u Moravskoj prije bizantske misije, koji su vjerojatno bili pridošlice iz jadranskih gradova (dalmatinskih, istarskih i talijanskih).

Cjelinu pod nazivom "Arheologija" čine izvješća s arheoloških lokaliteta Beravac, Kršumlje, Justiniana Prima i Vinica. Prva tri izvješća donose detaljne opise samih lokaliteta, opise predmeta i njihovu stilsku i ikonografsku analizu, budući da je riječ o sakralnim predmetima (kandilima i relikvijarima). Četvrto izvješće, pod naslovom "Psalmodija iz Vinice", iscrpna je ikonografska analiza 17 reljefnih ikona od terakote s prizorima iz Starog i Novog zavjeta. Ikone datiraju iz 5.-6. stoljeća, a pronađene su na lokalitetu Viničko Kale, mjestu nekadašnje kasnoantičke utvrde. Za svaku od ikona autor daje materijalni opis, paleografsku analizu teksta, opis scene, teološko tumačenje pojedinih ikonografskih motiva na slici i simboliku cijele scene. U tekstu su obrađeni i neki drugi predmeti s tog lokaliteta. Zanimljivo je da je svrha tih ikona, osim da služe kao ukras na nekom oltaru, bila i širenje propagandnih poruka protiv krivovjerja, što se može zaključiti iz dogmatskog sklopa prikaza.

Posljednja cjelina rezultat je Petrovićevog rada na uspostavljanju tipologije bizantskih križeva. Proučeni sa stajališta arheologije, ikonografije i paleografije, križevi postaju izvor za proučavanje bizantske crkvene povijesti te povijesti utjecaja bizantske duhovne i materijalne kulture na narode s kojima je Carstvo bilo povezano. Tipologija križeva uspostavljena je formalnom analizom 1558 primjeraka (riječ je o križevima izrađenim od različitih metala). Autor uspijeva razlučiti 17 tipova. Uz stilske

karakteristike svakog tipa, naveden je broj uzoraka, razdoblje u kojem se javlja i geografska rasprostranjenost. Sistematizacija bizantske staurografije od 5. do 13. stoljeća, po stoljećima, obavljena je na temelju 163 najkarakterističnija križa. Ovdje se mogu pronaći podaci o tehnologiji izrade i rasprostranjenosti križeva, a autor se bavi i pitanjem grčke epigrafije koja je u uskoj vezi s bizantskom i slavenskom staurografijom. Posljednja poglavlja posvećena su bizantskom križu kao dijelu duhovne i materijalne kulture naroda Srednje, Istočne i Jugoistočne Europe.

Ovom će knjigom najzadovoljniji biti povjesničari umjetnosti i arheolozi koji se u svome radu susreću s bizantskim križevima jer će uštedjeti mnogo vremena koje bi inače potrošili na prelistavanje raznoraznih priručnika kako bi došli do podataka o vremenu i mjestu izrade križeva, simbolici, itd. S tim u skladu složio bih se s ocjenom jednog od recenzenata da je riječ o "enciklopedijskom pothvatu". Ipak, neshvatljivo je da u knjizi nema niti jedne ilustracije opisanih predmeta. To je ujedno i najveći nedostatak za koji se nadam da će ga eventualno novo i dopunjeno izdanje ispraviti. Nakratko bih se još osvrnuo na povijesni pregled koji je, po mome mišljenju, preopširan. Također, u njemu ima nekoliko kontroverznih navoda koji se tiču etnogeneze Hrvata i Srba te etničke pripadnosti stanovnika tzv. sklavinija. Međutim, kako ti navodi nisu u izravnoj vezi s glavnom temom, kristijanizacijom, ne bih se na njima zadržavao.

Navedeni propusti ne umanjuju čijenjenu da je riječ o korisnom priručniku kako za znanstvenike, tako i za studente povijesti kojima bih ovu knjigu preporučio ponajviše zbog zanimljivih analiza vrlo velikog broja povijesnih izvora, što se rijetko može naći u konvencionalnim udžbenicima.

Danijel Jelaš

Pejo ČOŠKOVIĆ: *Susret sa zagubljenom poviješću: područje Bosanske Gradiške u razvijenom srednjem vijeku* (Zagreb: Vikarijat Banjalučke nadbiskupije, 2001.), 212 str.

Pejo Čošković zaposlenik je Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža. Iza njega je više radova na temu srednjovjekovne Bosne kojima se pridružuje i knjiga *Susret sa zagubljenom prošlošću: područje Bosanske Gradiške u razvijenom srednjem vijeku*. Riječ je, kako sam u *Predgovoru* (str. 7) navodi, o rezultatima projekta čiji je krajnji ishod trebala biti monografija o Bosanskoj Gradiški od najstarijih vremena do danas. Rat u Bosni i Hercegovini prekinuo je projekt, a spomenuta će monografija zacijelo pričekati neka bolja vremena. Ipak, autor je svoj rukopis s početka 1990.-ih godina koji je trebao biti objavljen u nesuđenoj knjizi odlučio nadopuniti i objaviti.

Područje kojim se knjiga bavi u srednjem vijeku bilo je u sastavu Vrbanske županije i, kasnije, Jajačke banovine. Čošković je obradio razdoblje od dolaska Arpadovića na vlast na prijelazu iz 11. u 12. stoljeće do pada Jajačke banovine 1527. godine sakupivši velik broj izvora objavljenih u različitim zbornicima. Veći dio knjige čini više desetaka epizoda iz srednjovjekovne povijesti područja između rijeka Une, Save, Sane i Vrbasa. Poredani uglavnom kronološki, ovi fragmenti povijesti daju dobar uvid u društvena, politička, gospodarska i demografska kretanja kroz nešto više od 400 godina povijesti ovoga kraja.

Središnji tekst podijeljen je na četiri dijela: *Znanstvenoistraživačka nastojanja i rezultati* (str. 9-12), *Pod vlašću Arpadovića* (str. 13-46), *Sporo primi-*

canje Bosne 1295.-1463. (str. 47-91), *Razdoblje Jajačke banovine 1463.-1527.* (str. 93-141).

U prvom dijelu autor donosi pregled znanstvenih radova objavljenih od 19. stoljeća do današnjega vremena koji se bave ili dotiču širega područja današnje Bosanske Gradiške u srednjem vijeku. Iako je popis literature i zbirki izvora kojima se služio doista velik, autor ističe nedostatak studija o, za ovu temu, značajnim velikaškim obiteljima. Kao izuzetak navodi Thallóczyjevu studiju o knezovima Blagajskim. Također, spominje problem neistraženosti povijesti srednjovjekovnih naselja na navedenom području. Srednjovjekovnu povijest ovoga kraja autor dijeli na tri razdoblja. Prvo razdoblje podudara se s vremenom vladavine dinastije Arpadovića od kraja 11. do početka 14. st. Drugo razdoblje traje od dolaska Anžuvinača početkom 14. stoljeća do pada Bosanske kraljevine 1463., a treće od 1463. do pada Jajačke banovine 1527.

Drugi dio knjige govori o razdoblju dinastije Arpadovića za koje imamo manje pisanih izvora pa se na početku autor okreće arheološkim nalazima. Na temelju rezultata iskapanja dolazi do zaključka da u srednjem vijeku na mjestu današnje Bosanske Gradiške nije postojalo naselje koje se pod imenom Gradiška izrijekom spominje tek u 17. stoljeću. U to vrijeme izvori spominju prijelaz preko Save Donja Gradiška (*Alsogradisca*) koji je najvjerojatnije ime dobio po naselju koje se nalazilo na lijevoj obali Save. Iako se većina prikupljenih izvora bavi vlasničkim odnosima, preko njih možemo pratiti proces uspostave kraljevske i crkvene vlasti. Tada se formiraju tri donjoslavonske županije Sanska, Vrbaska i Dubička, a na to se područje širi i Zagrebačka biskupija. Čošković se bavi procesom feudalizacije ovoga prostora i borbama za premoć velikaških obitelji koje su i u

Donjoj Slavoniji imale posjede. Naime, u drugoj polovici 13. stoljeća došlo je do sukoba između Gisingovaca i Babonića. Nakon poraza Gisingovaca, Radoslav I. Babonić nosi naslov župana Vrbasa i Sane. Babonići su kasnije imali udjela u dinastičkim previranjima potkraj 13. stoljeća između Andrije III. i Anžvinaca, kada se Radoslav I. odmetnuo od Andrije III. i sukobio se s njegovim pristašama. Ovaj se sukob naročito burno odrazio na prilike u Vrbaskoj županiji. O tome govori i isprava koju je izdala majka Andrije III. Tomasina Morosini koja kao nagradu za vjerno služenje u borbi protiv odmetnutog Radoslava I. Babonića daruje plemićima Tvrdislavu i Blažu, sinovima nekog Grubače, polovicu skelarine na prijelazu Donja Gradiška. Neki povjesničari smatraju da ta isprava sadrži i prvi spomen Bosanske Gradiške, na što Čošković upozorava da se iz ove isprave ne može zaključiti je li riječ o naselju s lijeve ili desne obale Save.

Treći dio započinje pitanjem opadanja moći lokalnih dinasta nakon dolaska Anžvinaca. Ovdje saznajemo nešto više i o crkvenim prilikama u Vrbaskoj županiji, o čemu nam podosta govori popis arhiđakonata i župa Zagrebačke biskupije koji je 1334. sastavio gorički arhiđakon Ivan. Nakon toga slijedi niz poglavlja o plemstvu, njihovom odnosu snaga i imovinsko-pravnim pitanjima. Središnja tema ove cjeline jest odnos hrvatsko-ugarskih kraljeva prema Bosni i položaj donjoslavonskih županija kao pograničnih krajeva. Naime, nakon smrti Ludovika I. kraljevska vlast na ovom području slabi dok je Bosanska država u ekspanziji i širi svoj utjecaj na pogranična područja pod vlašću hrvatsko-ugarskoga kralja. Stupanjem na vlast Sigismunda Luksemburškog, dolazi do otvorenog sukoba s vojvodom Hrvojem Vukčićem Hrvatinićem koji je posjede imao u sve tri donjoslavonske županije. Autor donosi vijesti o tim

županijama za vrijeme sukoba i tijekom samog rata. Uplitanje Turaka u ovaj sukob na Hrvojev poziv imalo je dalekosežne posljedice na razvoj zbijanja jer im se time otvorio put prema zapadu. Zbog turske opasnosti pogranična se područja moraju reorganizirati. Iz izvora se može iščitati kakve je to imalo posljedice na društveni razvitak ovoga kraja. Možda situaciju najbolje ilustriraju brojni primjeri zaduživanja plemića koji zapadaju u krizu zbog velikih izdataka za obranu i šteta na svojim posjedima koje trpe zbog turskih provala. Nerijetko založene posjede gube u nemogućnosti da novac vrate. Među dužnicima se našao i sam kralj Sigismund prisiljen založiti vlastite posjede, među kojima su i utvrde Vrbas i Kozara.

Nakon pada Bosne 1463. Osmansko carstvo dolazi na granice Hrvatsko-ugarskog kraljevstva. Kao i u prethodnim poglavljima autor opisuje kako su novonastale političke prilike utjecale društveni razvoj u donjoslavonskim županijama koje postaju poprištem ratnih zbijanja. Kraljevska vlast u ovim krajevima počinje slabiti, a plemstvo je zavađeno i nedovoljno zainteresirano za obranu. Autor spominje više primjera da plemići, čak i oni na visokim položajima, sudjeluju u pljačkaškim pohodima protiv svojih susjeda. Zbog opće nesigurnosti sve su češći slučajevi da plemići svoje posjede prodaju i sele u sigurnije krajeve. Sve je to dodatno oslabilo obrambenu moć kraljevstva protiv ionako daleko nadmoćnog neprijatelja. Od 1477. bosanskogradiško područje je u sastavu Jajačke banovine. Naredna poglavlja uglavnom opisuju tijek ratovanja i ratna stradanja i vlastelinstava Jajačke banovine, te okolnosti konačnog sloma 1527. Cjelina završava poglavljem o demografskim promjenama do kojih dolazi za vrijeme turske vlasti kada se u opustošeni kraj doseljava novo stanovništvo.

Nakon središnjeg dijela slijedi poglavlje pod nazivom *Zaključno razmatranje*, koje je ustvari sažetak, zatim sažetak na engleskom, popis kratica, popis izvora i literature te kazalo osobnih imena, zemljopisnog nazivlja i pojmovna.

U svojoj knjizi Čošković je iznio pregršt korisnih podataka, posebice o odnosima među lokalnim plemstvom, njihovom odnosu prema kraljevskoj vlasti i imovinsko-pravnim prilikama. Ipak, slažem se s njim da to pitanje zaslužuje cjelovitiju studiju. Još bih dodao kako se autoru mora priznati da je odradio velik posao jer je sakupio izvore objavljene u više od 80 različitih zbirki povijesnih spomenika te je sastavio bibliografiju. Sada bi bilo zanimljivo provjeriti što je od te povijesti ostalo "zagubljeno" i u arhivima.

Danijel Jelaš

Zbornik o Antunu Vrančiću. Zbornik radova sa znanstvenog skupa o Antunu Vrančiću, Šibenik, 11-12. lipnja 2004., ur. Vili-
jam Lakić i Milivoj Zenić (Šibenik: Gradska knjižnica "Juraj Šižgorić", 2005), 244 str.

Susjedni narodi redovito posjeduju određenu količinu zajedničke povijesti i manji ili veći broj istaknutih povijesnih osoba koje se na obje strane granice s podjednako dobrim razlozima smatra "našima". U političkoj i kulturnoj povijesti Hrvatske i Mađarske, dugačak niz takvih graničnih ili zajedničkih likova ima osobito uočljivu dionicu u razdoblju prijelaza iz srednjeg u novi vijek, koje se može okvirno i konvencionalno nazvati dobom renesanse i humanizma. Veliki pjesnik Jan Panonije i njegov učeni ujak Ivan Vitez od Sredne, teolozi i povje-

sničari Nikola Modruški, Feliks Petančić i Ludovik Crijević Tuberon, manje poznati pisci Pavao od Ivanića, Petar Garazda i Ivan Međurečki, zatim od njih nešto mlađi polihistori Stjepan Brodarić, Bartol Đurđević, Franjo Trankvil Andreis i Andrija Dudić, a izvan sfere književne kulture osobito kipar Ivan Duknović i minijaturist Julije Klović: svi su oni, u manjoj ili većoj mjeri, bili dionici i prinosnici ukupne kulturne baštine Ugarsko-hrvatskog kraljevstva, odnosno njegovih ostataka u 16. stoljeću, pa se njihova djela i oni sami danas s pravom pribrajaju ne samo hrvatskoj, nego i mađarskoj nacionalnoj povijesti. Jedan biografski obrazac razabire se kod većine tih zajedničkih hrvatsko-mađarskih velikana ili istaknutih ljudi: njihova dvojna pripadnost raspodijeljena je obično tako da su za hrvatske prostore vezani podrijetlom i ranijom mladošću, a za ugarske zreloom životnom dobi i glavninom životnih djelatnosti. To, ovdje samo ovlaš nabačeno, "pravilo" svakako je povezano s dinamikom odnosa između središnjih i perifernih dijelova u srednjovjekovnom Ugarsko-hrvatskom kraljevstvu.

Pravilo u velikoj mjeri vrijedi i za dvojicu istaknutih Vrančića iz 16. stoljeća, Antuna i njegovog nećaka Fausta, kojima treba pridodati i zanemarenog Antunova brata i Faustova oca Mihovila. Antun Vrančić, rođen 1504. u Šibeniku i umro 1573. u onodobnom "gornjougarskom", a danas slovačkom gradu Prešovu, proveo je veći dio života po ugarskim gradovima Vespremu, Budimu, Erdeljskom Biogradu, Egeru, Požunu i Ostrogonu, kao tamošnji kanonik, kraljevski tajnik, biskup te naposljetku nadbiskup, ugarski primas i (možda) kardinal. Cjelovitu topografiju Vrančićeva života dobit ćemo kad tome dodamo i višegodišnje studijske i diplomatske boravke u Padovi, Beču, Krakovu i Carigradu/Istanbulu, kao i višekratna putovanja po raznim europskim zemljama. U

političkom smislu, Vrančićev je život jasno podijeljen na razdoblje do 1550, kada je kao odan pristaša služio "domaćem" kralju Ivanu Zapolji i potom njegovoj udovici i malodobnom nasljedniku, i na ono poslije te godine, kada je prešao na stranu Ferdinanda I Habsburgovca, postigavši tada i najviše časti u crkvenoj hijerarhiji. Vrančić je bio pravi renesansni polihistor: pisao je povijesne i zemljopisne traktate, putopise i pjesme, a najznatniji dio njegove pisane ostavštine tvori golema korespondencija od koje se sačuvalo oko 1000 latinski pisanih pisama iz razdoblja od 1532. do 1573. U tom se epistolariju uz službena pisma i pisma upućena različitim učenim glavama onodobne Europe (Paolo Giovio, Philip Melancthon, Ján Sambocky i drugi) nalaze i mnoga privatna, obiteljska i prijateljska. Kao što je svojedobno prosudio Darko Novaković: "Ni za jednoga hrvatskoga humanista ne posjedujemo, naime, toliko raznovrsnih osobnih podataka u tako dugom razdoblju života kao za Antuna Vrančića: od njegova odnosa prema rodbini i zavičaju do stava prema posluži; od njegove popustljivosti prema lijepim ženama do krutosti u teološkim prijeporima; od njegovih lektirnih afiniteta do mišljenja o različitim gastronomskim izazovima; od njegovih političkih uvjerenja do pogleda na suvremene terapijske metode" (*Sentimentalni odgoj*, str. 21).

U historiografskom dijelu Vrančićeve ostavštine nalaze se različiti manji spisi koje je učeni prelat pripremio u nakani da u opširnom prikazu obradi noviju povijest Ugarskog kraljevstva od smrti Matije Korvina, nadovezujući se tako na veliko povijesno djelo Antonija Bonfinija. S tim je ciljem Vrančić naručivao pojedine sastavke i izvješća i od nekih svojih suvremenika (npr. od Franje Zaya i Jurja Srijemca), ali veliki plan nije nikada dospio ostvariti. Vrančićevo su dotad rasuto djelo u dru-

goj polovici 19. stoljeća sabrali i objavili mađarski učenjaci László Szalay i Gusztáv Wenzel u 12 svezaka (u sklopu edicije *Monumenta Hungariae historica*). Unatoč različitim i nipošto zanemarivim manjkavostima, to je izdanje i danas nezaobilazan temelj i polazište svakom istraživanju Vrančićeva života i djela. No, sustavne i iscrpne znanstvene monografije o Vrančiću još uvijek nema. Kad je riječ o hrvatskoj znanosti, jedno poglavlje u Kukuljevićevim *Glasovitim Hrvatima prošlih vjekova* (Zagreb, 1886), razmjerno obilan izbor Vrančićevih tekstova u zborniku *Hrvatski latinisti* (sv. 1: str. 601-663), objavljenom 1969. u sklopu niza *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, te savjesno pripremljena i diskretno romansirana biografija iz pera D. Novakovića i V. Vratovića, koja je međutim lišena pratećeg znanstvenog aparata (*S visina sve. Antun Vrančić*, Zagreb, 1979), mogu samo djelomice ispuniti tu prazninu.

Ipak, tijekom posljednjih desetak godina, Gradska knjižnica "Juraj Šižgorić" u Šibeniku započela je pod poduzetnim ravnanjem Milivoja Zenića naručivati, poticati i objavljivati svježe priloge za poznavanje života i djela dvojice Vrančića. Najprije je u knjizi pod naslovom *Sentimentalni odgoj. Antun i Faust Vrančić* (Šibenik, 1995) D. Novaković priredio i preveo izbor od 18 pisama iz Vrančićeve ostavštine, čemu je pridodan i Antunov životopis iz Faustovog pera, nastao 1575. Iste 1995. godine održan je u Šibeniku međunarodni znanstveni skup o obitelji Vrančić, radovi s kojega su objavljeni 2001. pod naslovom *Zbornik o Faustu Vrančiću* (Šibenik, 2001). Od ukupno dvanaest ondje sabranih radova, jedan je posvećen i Antunu Vrančiću (kao pjesniku). Naposlijetku je Šime Demo (Antun Vrančić, *Tri spisa*, Šibenik, 2004) priredio prijevode jednog od Vrančićevih historiografskih fragmenta, naslovljenog ambiciozno *Historia de rebus Hungarorum ab inclinatione*

Regni, i dvaju njegovih svečanih govora izrečenih 1543. i 1572. Najznatniji skup novih priloga o starijem Vrančiću dobivamo sada u *Zborniku o Antunu Vrančiću* (Šibenik, 2005), u kojem su sabrani radovi sa znanstvenog skupa održanog samo godinu ranije, o 500. obljetnici Antunova rođenja.

Zbornik se sastoji od četrnaest priloga. Mladen Glavina ("Prilike u Osmanском Carstvu u doba Antuna Vrančića i 'ugarsko pitanje' 1526-1570.") daje dosta temeljit sintetski prikaz političkih i vojnih prilika na tlu Ugarsko-hrvatskog kraljevstva od Mohačke bitke 1526. do odreknuća Ivana Žigmunda Zapolje od ugarske krune 1570. Autor u prvom redu razmatra razvoj osmanske politike prema poraženoj Ugarskoj, nastojeći protumačiti tu politiku u kontekstu ukupnih zbivanja u tadašnjoj osmanskoj veldržavi.

Slijedi prilog mađarskog književnog komparatista i kroatista Istvána Lőkösa, "Antun Vrančić, Petar Berislavić i Jegra (Eger, Agria)", koji se u prvom redu bavi jegarskim/egerskim razdobljem Vrančićeva životopisa (Vrančić je u Egeru boravio 1550-3. kao kanonik te poslije, 1559-63, kao tamošnji biskup i zapovjednik utvrde). Lőkösa ne zanimaju toliko podrobnosti Vrančićeva djelovanja u Egeru pa stoga u radu nije upotrijebio ni ključan prilog temi, rad Florija Banfija "Antonio Veranzio da Sebenico ristrutturatore della fortezza di Agria" (objavljen u: *Archivio storico per la Dalmazia*, god. IX, sv. XVII, fasc. 102, rujan 1934, str. 1-29). Umjesto toga, Lőkös u prvom redu razmatra jedan od najstarijih tekstova svjetovnog pjesništva na mađarskom jeziku, "Popjevku o Petru Berislaviću" (*Cantio Petri Berizlo*), koju je 1515. u čast vespremskog biskupa i hrvatskog bana Petra Berislavića Trogirskog sastavio njegov familijar Mihovil iz Subotice, zalažući se za mišljenje da je prijepis toga kratkog spjeva sačuvan upravo zahvaljujući Vrančiću,

kojem je Berislavić bio rođak po majci i prvi pokrovitelj.

Ivan Jurković, istraživač migracija koje su u Hrvatskoj prouzročila turska osvajanja, u svom prilogu "Hrvatsko raseljeno plemstvo u korespondenciji Antuna Vrančića" rekonstruirao, koliko mu to šturi izvori dopuštaju, sudbinu dvojice Vrančiću bliskih hrvatskih plemića iz Kninske županije, Franje Maričića od Petropolja i Mihaela Benkovića od Plavna. Različito držanje te dvojice u vrijeme Vrančićeva prelaska na Ferdinandovu stranu Jurković tumači zanimljivom pretpostavkom da se radilo o stanovitoj dogovornoj podjeli rizika u sklopu nastojanja da se zbog političkih razloga ne izgube novostečeni posjedi u Erdelju.

U najopširnijem prilogu u zborniku, naslovljenom "Antun Vrančić i njegovi hrvatski korespondenti, europski renesansni epistolografi", Krešimir Čvrlijak pomalo kitnjastim stilom najprije razmatra pitanje normativne epistolografske literature koju je Vrančić mogao poznavati i koristiti (među više epistolografskih priručnika tiskanih oko 1500. spada i onaj našeg Franje Nigera iz 1488). Zatim pretresa retorički i afektivni inventar Vrančićeve prepiske s Trankvilom Andreisom, bratom Mihovилоm, Andrijom Dudićem i Jurjem Utješenovićem/Utješenićem; potom se još u zasebnim odjelcima bavi i biografskim sadržajem Antunovih pisama upućenih Faustu ili u kojima se govori o Faustu, turskom temom u Antunovim pismima te, posve kratko, posezanjima za autorima iz grčko-rimske antike u Antunovoj i Mihovillovoj prepisci. Čini se da bi autor bolje učinio da se odlučio za samo jednu od nabrojanih tematskih sastavnica, od kojih bi svaka, sustavno istražena, dostajala za vrijedan prilog zborniku.

"Kronologija uspona Antuna Vrančića na crkvenoj hijerarhijskoj ljestvici: vatikanski izvori" naslov je priloga

Jadranke Neralić, u kojem autorica iznosi rezultate svojih istraživanja vatikanskih arhivskih fondova u vezi s tijekom Vrančićeve prelatske karijere. Na temelju većim dijelom dosad još neobjavljenih dokumenata, a manjim dijelom onih poznatih iz Theinerova izdanja iz 1875, Neralić rekonstruira Vrančićev *curriculum* iz vatikanske perspektive: pečuški biskup 3. kolovoza 1554, egerski biskup 17. srpnja 1560, ostrogonski nadbiskup 25. rujna 1570. Zanimljivo je da su sve to bila samo formalna imenovanja, odnosno papinske potvrde ranijih odluka habsburških careva i ugarsko-hrvatskih kraljeva Ferdinanda I i Maksimilijana II. Tako je, na primjer, Ferdinand I Vrančiću dodijelio Egersku biskupiju još u jesen 1557, a Vrančić je faktički preuzeo službu u Egeru na početku 1559. Iz dokumentacije prikupljene u radu jasno proistječe važna uloga bečkih nuncija Svete Stolice u onodobnoj crkvenoj politici u Ugarskoj (stalna bečka nuncijatura osnovana je 1529). Službenu prepisku i izvješća bečkih nuncija Neralić navodi prema izdanjima u sklopu klasičnog mnogosveščanog niza *Nuntiaturberichte aus Deutschland nebst ergänzenden Aktenstücken* (započetog 1892). Kao povijesni pregled bečke nuncijature dobro bi došao još i Donato Squicciarini, *Nunzi Apostolici a Vienna* (Città del Vaticano, 1998), a od novijih istraživača odnosâ između Svete Stolice i Ugarske u 16. stoljeću trebat će ubuduće imati u vidu radove Antala Molnára, od kojih su neki dostupni i na “velikim jezicima” (npr. “Relations between the Holy See and Hungary during the Ottoman domination of the country”, u: *Fight against the Turk in central Europe in the first half of the 16th century*, ur. I. Zombori, Budapest 2004). Četvrta stepenica u Vrančićevom crkvenom usponu, kardinalska, zapravo se, prema Neralić, nije dogodila: iako su s carskog dvora Svetoj Stolici bile upućivane molbe u tom smislu, i premda je Faust Vrančić u bio-

grafiji svoga strica ustvrdio da je papinski glasnik s odlukom o kardinalskom imenovanju već bio na putu za Ugarsku kada je Antun umro, Neralić pokazuje da u vatikanskim izvorima nema nikakve potvrde o takvu imenovanju.

Na Vrančića kao pjesnika (sačuvana je njegova zbirka *Otia*, s četrdesetak uglavnom latinskih pjesama složenih u elegijskim distisima) sažeto se i značajki osvrtce Branimir Glavičić u prilogu “Latinska versifikacija Antuna Vrančića”, a nešto opširniji prilog posvetio je Pavao Knezović “Biografiji kod Antuna Vrančića”. Poznata su tri Vrančićeva biografska spisa, o kralju Ivanu Zapolji, biskupu i banu Petru Berislaviću te biskupu i ugarskom namjesniku Jurju Utišeniću (Utješenoviću). No, prvi je sastavak zapravo većim dijelom povijesni prikaz prilika u Ugarskoj u Zapoljino vrijeme, drugi se sačuvao jedino u kasnijoj preradi Ivana Tomka Mrnavića, a treći je nedovršen ili – skloniji je pretpostaviti Knezović – tek sačuvani ulomak cjelovita Vrančićeva sastavka. U prilogu “Govori Antuna Vrančića u svjetlu antičke retoričke teorije”, Šime Demo prema postavkama antičke retorike analizira dva sačuvana Vrančićeva govora (čestitka na svadbi poljskog kraljevića Sigismunda Jagelovića 1543. i govor prigodom krunidbe nadvojvode Rudolfa za ugarskog kralja 1572). Analiza potvrđuje Vrančića kao spretna kompozitora i znalca retoričke tradicije, s pravom uvrštenog među najvrsnije hrvatske latinističke govornike.

Dosad nepoznatoj građi posvećen je prilog Darka Novakovića “Neobjavljena ostavština Antuna, Mihovila i Fausta Vrančića: R-5717 u rukopisnoj zbirci Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu”. Autor iscrpno prikazuje i vrlo upućeno komentira sadržaj jedne od ukupno 11 signatura rukopisne ostavštine obitelji Vrančić koja se od 1948. nalazi u posjedu zagrebačke NSK. Pod tom

je signaturom, osim nekoliko raznorodnih i zanimljivih fragmenata, smješteno 21 pismo Antuna i Mihovila Vrančića, od kojih su pisama samo dva otprije poznata i objavljena. Među fragmentima se nalazi i krnji (bez početka) tekst nadgrobnog govora za Antuna Vrančića, od nepoznata autora ali u intrigantnoj vezi s Faustovim životopisom strica. I u tom govoru Antuna se naziva kardinalom, a ima u njemu i nepoznatih pojedinosti o njegovim posljednjim danima. Na kraju priloga, Novaković izvješćuje i o najnovijem obogaćenju rukopisnog gradiva o Vrančićima u obliku privatne obiteljske zbirke koja se čuva u Opatiji i koju će tek valjati istražiti.

Slijede dva rada posvećena jedinom poznatom tekstu koji je Antun Vrančić napisao na svojem materinjem hrvatskom, molitvi sačuvanoj u izdanju iz 17. stoljeća. Slijedeći istraživanja Vjekoslava Štefanića, Josip Bratulić (“Hrvatske molitve Antuna i Fausta Vrančića”) misli da je Vrančićeva molitva prvi put bila objavljena 1637. u hrvatskoj verziji *Malog katekizma* isusovca Roberta Bellarmina, koju je priredio Ivan Tomko Mrnavić. Bratulić zapaža da u Vrančićevoj molitvi “nema mjesta za svece, pa ni za Bogorodicu”, nalazeći u tome možebitan odjek protestantske duhovnosti i jedan od znakova Vrančićeva doktrinarnog slobodoumlja. Vladimir Horvat, u prilogu “*Molitva* Antuna Vrančića”, ne slaže se prethodnim mišljenjem o prvotisku *Molitve* i dokazuje da je ona prvi put objavljena kao dodatak spomenutom Bellarminovu katekizmu, čiji je izvorni hrvatski naslov glasilo *Nauk karstyanski*, u njegovu rimskom izdanju iz 1661. Horvat donosi i faksimil četiriju završnih stranica toga izdanja na kojima je Molitva (“Molitva, koju sloxi i govori svaki dan Anton Vrančich Archibiskup Ostrogonski”), a uz to i njezinu osuvremenjenu transkripciju.

U prilogu “Oporuka Antuna Vrančića kao izraz nekih aspekata šesnaestoto-

ljetnih crkvenih i političkih prilika”, Zoran Ladić primjenjuje svoju već prokušanu metodologiju na razmjerno opširnu oporuku koju je Vrančić sastavio u Prešovu nepuna tri tjedna prije smrti. Njezine legatice i druge odredbe Ladić tumači u kontekstu političke, crkvene i duhovno-kulturne povijesti vremena, nalazeći primjerice dokaze Vrančićeve čvrste katoličke pravovjernosti u njegovu zazivanju anđela, Majke Božje i svetaca te u odredbi da Lutherove knjige iz njegove biblioteke pripadnu crkvi sv. Nikole u Trnavi, kako bi se tamošnji svećenici koristili njima u pobijanju “heretičkog” nauka. Ladić, nažalost, svoj rad nije zacrtao dovoljno široko da bi u njemu ponudio i sustavnu kvantitativno-ekonomsku analizu materijalnog sadržaja Vrančićeve oporučne ostavštine, što bi svakako bila zanimljiva konkretna potkrepa njegovoj opasci da “oporuka Antuna Vrančića, kolikogod je poznato da je bio moralno besprijekoran svećenik, odan kršćanstvu, ide u prilog protivnicima katoličanstva jer isijava materijalnim bogatstvom”.

Prilog Ivana Kosića “Ostavština obitelji Vrančić u Zbirci rukopisa i starih knjiga Nacionalne i sveučilišne knjižnice” donosi iscrpan opis 11 rukopisnih signatura iz zagrebačke NSK (R 5717-5726 i R 5732) koje su 1948. otkupljene od nasljednika šesnaestostoljetnih Vrančića. Osim već opisane signature R 5717 s pretežno epistolarnom građom, tu se još nalaze ovi rukopisi: tri dokumenta vezana za Antuna Vrančića (preporuke Maksimilijana II i kralja Rudolfa iz 1572, prijepis oporuke iz 1574); pergamentni svitak s prijepisom psalama i litanija iz 14-15. stoljeća; prijepis *Salonitanske povijesti* Tome Arhidakona iz 16. stoljeća (jedan od triju rukopisa najznamenitije hrvatske srednjovjekovne kronike koje posjeduje NSK); prijepis *Statuta grada Trogira* koji je izradio Ivan Lučić-Lucije; zbirka izvadaka iz rimskih i grčkih povjesničara koji se tiču

“ilirske” povijesti, a koju je priredio Faust Vrančić; prijepisi – školske skripte Faustovih nećaka (Karla i Mihovila mlađeg) s djelima iz kanonskog prava i filozofije; mješoviti teološki, nabožnoknjiževni i crkvenopovijesni spisi. Kosić je svoj vrijedni prilog dijelom nepotrebno opteretio fusnotama u kojima su pojašnjenja što su se, ako su uopće potrebna, mogla dati u glavnom tekstu, ili pak biografski podaci o svim, pa i dobro poznatim, osobama koje se spominju u tekstu.

Zbornik zaključuje Tamara Tvrtković prilogom “Antun Vrančić u djelu *De Illyrico caesaribusque illyricis* Ivana Tomka Mrnavića”. Ocrtavši ukratko životni put “kontroverznog” Šibenčani- na Mrnavića i njegove veze s Faustom Vrančićem, autorica prelazi na njegovo još neobjavljeno latinsko djelo *Dijalozi o Iliriku i ilirskim carevima*, dovršeno 1607. i sačuvano u rukopisima u Zagrebu i Sarajevu. Autorica je pregledala zagrebački rukopis i iz teksta izlučila sva mjesta na kojima se Mrnavić poziva na Antuna Vrančića, tj. uglavnom na Vrančićevo *Putovanje iz Budima u Hadrijanopol*, kojim se Mrnavić pomagao pri tumačenju balkansko-podunavske topografije. Mrnavić nigdje ne prikriva izvor svojih učenih posudaba pa je, misli Tvrtković, pretjerana kasnija optužba Alberta Fortisa protiv Mrnavića kao plagijatora i prisvajачa tuđih rukopisnih djela.

Sve u svemu, *Zbornik o Antunu Vrančiću* obiluje svježim i vrijednim istraživanjima o Vrančiću i njegovom dobu. Jedina zamjerka koju mu kao cjelini valja uputiti jest ta da radovi nisu popraćeni sažecima na nekom od “svjetskih” jezika, jer će zbog toga propusta sadržaj zbornika ostati teže pristupačan međunarodnoj znanstvenoj publici koja se zanima za Vrančića i za hrvatsko-ugarski humanizam.

Stanko Andrić

Antun DEVIĆ: *Đakovačka i Srijemska biskupija – Arhiv Kongregacije za širenje vjere. Razni fondovi, 17-18. stoljeće* (Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2005.), 406 str.

U uvodnom tekstu brižni i radišni priređivač knjige Antun Dević upućuje čitatelja da je već prije objelodanio spise o povijesti Đakovačke i Srijemske biskupije: «U drugom i trećem svesku knjige Đakovačka i Srijemska biskupija, u nizu Monumenta Croatica Vaticana, posebna izdanja 3 i 5 (i časopisu *Fontes* br. 5 i 9), objavljeno je gradivo iz središnjeg fonda povijesnog arhiva Kongregacije za evangelizaciju *Scrittura originali riferite nelle Congregazioni Generali (SOCC)* koji se odnosi na navedene biskupije» (str. 7). Međutim, priređivač je uz manje nizove spisa («manje serije spisa») koji se odnose na naše krajeve posebice istaknuo veliki arhivski fond *Acta* u kojemu su kratka rješenja pitanja spomenutih u izvornim spisima. Tumačeći u svojim uvodnim mislima Dević pripominje da su dokumenti serije *Scrittura riferite nei congressi* (kratica SC) bili za Sv. Zbor drugorazredne važnosti, ali «su najdragocjeniji s povijesne točke gledišta» (str. 7), a sadržajno obuhvaćaju sva naša područja od osnutka Sv. Zbora 1622. do danas. Dević zatim tumači serije i fondove koje je «pročešljao» i spominje osim svojih radova također i ono što su o tome pisali N. Kowalsky - J. Metzler, A. Nikić, a zahvaljuje na pomoći u radu Josipu Kolanoviću i Andriji Lukinoviću.

U knjizi je objavljeno 167 isprava; prva je napisana 25. travnja 1639. u Požegi, a sročio ju je fra Jeronim Lučić, biskup Drivasta, a svjedoči da su župe Požegu, Ratkov Potok, Garčin, Dragotin i Selci oduvijek pripadale franjevačkim

samostanima u Velikoj i Našicama; zadnja pak isprava u knjizi (br. 167, str. 368-370) sadrži «razloge za obranu slobodne podjele ugarskih biskupija ili bar za otklanjanje izbora biskupa koje žele imati ugarski kraljevi» (str. 368).

1. U prvom dijelu Devičeve knjige su *Scritture riferte nei Congressi Bosnia* (str. 11-158.), u kojemu je 75 dokumenata koji su objelodanjeni od već spomenutoga 25. svibnja 1639. do god. 1662. u Požegi, Rimu, Velikoj, Beču, Fojnici, Našicama, Vagliadolidu, Andrianopolu i dr. Sadržajno su isprave ispunjene rješenjima spornih pitanja između bosanskih i slavonskih franjevac a s bosanskim i beogradskim biskupima oko župa Požega, Garčin, Selci, Karaševo i dr. Bilo je nesporazuma oko podložnosti franjevaca bosanskom biskupu Marijanu Maraviću ili beogradskom Mateju Benliču pa tako slavonski franjevci mole Sveti Zbor (Kongregaciju) da budu pod upravom biskupa Benlića (usp. Dok. 4,17,18.). Prema ispravi br. 19. (Beč, 9. srpnja 1657.) u spor je bio upleten i car Leopold. Povjesničare će posebice zanimati dok. 37. (str. 80) u kojemu je popis 26 župa na području između Save i Drave u Slavoniji u Bosanskoj (Đakovačkoj) biskupiji koje su dodijeljene samostanima u Velikoj i Našicama. Isprava pak dok. 38. (str. 81-83) je napisana na latinskom jeziku kao rasprava o imenovanjima biskupa za Bosansku, Beogradsku i Srijemsku biskupiju, a početno je pitanje: ima li austrijski car kao ugarski kralj imenovati bosanske biskupe? Raspravljalo se o Mateju Benliču, beogradskom biskupu, i njegovu premještaju u Bosansku biskupiju; raspravljalo se o poduzimanju mjera protiv biskupa koji ne stoluju u svojim biskupijama kao i o postupcima prema imenovanim, a neposvećenim biskupima, koji nose biskupsku odjeću i upravljaju biskupijama prije papinske potvrde njihova imenovanja. U raspravi o Srijemskoj biskupiji i imenovanju biskupa

zanimljivo je pitanje: «An Sirmium sit intra fines Hungariae?» (str. 81).

Uz već spomenute biskupe spominje se također bosanski biskup fra Nikola Ogramić Olovčić i njegovi nesporazumi s Matejem Benličem (primjerice dok. 56, 57). Zanimljiva je isprava napisana 18. lipnja 1675. u Velikoj (dok. 61, str. 129) u kojoj se raspravlja o fra Luki Ibrišimoviću (*Origo et vita fratris Lucae Seoko, alias Ibrismovich*) i piše: «Posegae ex matre natus, cuius pater bigamus, profanam relinquens feminam, profugit in alienas partes, ubi aliam duxit uxorem. Et sic vivendo fuerit aut absolvit vitam suam.» Isprava je zanimljiva u cijelosti za fra Lukine životopisce.

2. U već spomenutom *Uvodnom tekstu* priređivač Antun Dević je spomenuo niz (seriju) pisama koja su stizala u Sv. Zbor (Congregatio de propaganda fide) iz misijskih zemalja (usp. str. 7). U svojoj knjizi *Dokumenata* pod naslovom *Scritture riferte nei congressi – Bosnia miscellanza* (str. 159-209) objavio je ispravu / dokument pod br. 76 pisan u Velikoj, god. 1651. do 1658. U spisu je sadržaj potpunoga izvješća biskupa fra Mateja Benlića rimskoj Kongregaciji o nekoliko kanonskih pohoda (vizitacija) svoje Beogradske biskupije i onih kojima upravlja (administrira). Isprava, zapravo izvješće počinje riječima: «Incipit foeliciter visitatio mea fratris Matthei Benlich a Bagna luca, ordinis minorum regularium observantiae, episcopi Belgradensis et vicarii apostolici in Hungaria inferiori sub Turcis 1657.» (usp. str. 161) Isprava je ispisana na talijanskom jeziku, a Benlič piše da je stigao u Beograd 18. listopada 1651. «con aiuto del Signore... tanto dalli signori mercanti Ragusci.» Grad je lijep i na izvrsnom je položaju: «Questa città di Belgadi e bella et in bellissima positura sopra una collina eminente col suo castello verso Savo fiume...» Spominje i Zemun «in

contro da questa citta di Belgradi e un castello Zemun alla ripa di Danubii.» No, uz sve što je pripomenuo o Beogradu i njegovim žiteljima (iz Bosne, Dubrovnika i drugima) Benlić, susljedno svojim putovanjima i poslovima (svečanim biskupskim misama i dijeljenju sakramenta potvrde) piše o boravku u Slavoniji, Našicama, Požegi, Gorjanima, Ivankovu, Moroviću, Velikoj i drugim mjestima i župama.

Međutim, osobno sam ponovno pažljivo pročitao dijelove izvješća u kojima biskup Benlić piše o svojim kanonskim pohodima po Bačko-kalačkoj nadbiskupiji, Pečujskoj i Čanadskoj biskupiji. Uz harnost A. Deviću što je u svojoj knjizi objavio spomenuto izvješće, moram priznati da ga spominju brojni povjesničari i znanstvenici (E. Fermendžin, B. Bukinac, I. Antunović, F. E. Hoško, A. Sekulić i dr.), a objavljeno u ovoj knjizi izvješće će biti dostupnije svima koji će željeti koristiti podatke i zabilježene dojmove davnoga biskupa koji je proputovao našim Podunavljem « non troppo habitato per rispetto delle guerre passate...»

Za svoga kanonskog pohoda biskup Matej Benlić god.1653. piše o Baču: njegovu smještaju i značenju: «Baç (Bač, A. S.) forteza bona e forte, dalla christianità remasta, et adesso atorno terra grosso principio di Bacha (Bačka, A. S.), lontano da Danubio 8 miglia» (str. 177). U njemu je podijelio sakrament potvrde ukupno 365 osobama s pripomenom: «In questa parochia saranno case in tutto 400, l'anime 3.300.» Bačku (Bacha, A.S.) opisuje kao zemlju međurječja između Dunava i Tise (paese tra fiumi Danubio et Tibischo), pod upravom je kalačkog nadbiskupa in temporalibus et in spiritualibus, ali je pod Turcima (e posseduto dalli Turchi), a Bač je glavni grad (die questa Bacha e principio Baç). Bačka je ravna poput mora (come mare), obiluje prirodnim bogatstvima, ali je slabo naseljena

(paese dissipato), žitelji su Slaveni, većinom kršćani katolici (usp. str. 177).

Benlić spominje naselja u kojima stoluju Turci: Jankovac, Baja, Subotica, Martonoš i Segedin. Iznenađuje podatak o Somboru (una giornatina lontano di Baç) u kojemu se nalazi palača kalačkog nadbiskupa, lijepa i dostojanstvena, a stolna crkva « la chiesa cattedrale e la mittà butata per terra.» Podatak je zanimljiv za istražitelje povijesti nekoć županijskoga sjedišta Sombora. Na svome pohoditeljskom putu Benlić je bio u Bukinu, Bajmoku, Đurđinu (Buchino, Baimach, Gurgino), pohodio je Santovo i ondje krizmao, a u Gari je 4. rujna 1653. krizmao 31 mušku i 35 ženskih osoba. U spomenutim župama i naseljima Benlić je obavio svečano bogoslužje i propovijedao (habbiamo celebratio, predicato). Uz pripomene o crkvama, o pobožnosti, o čuvanju Presvetoga i bogoslužnoj odjeći, Benlić bilježi i brojne podatke (ukupno “di un'e l'altro sesso 1436 persone”).

U rujnu 1653. pohodio je Matej Benlić grad Segedin u Čanadskoj biskupiji. Ondje su ga primili franjevci Salvatorijanske redodržave «con ogni carità da questi buoni padri» (str. 179). Opisi grada na obali Tise te crkve i vjerskog života, treba pripomenuti da je djelovanje segedinskih franjevacu iznimno značajno za vjerski život bačkih Hrvata, poglavito u subotičkom kotaru; segedinski su franjevci gradili i ustrojili franjevački samostan u Subotici, obavljali dušobrižničke poslove na golemom području subotičkoga kotara. Benlić je ondje podijelio sv. Potvrdu i krenuo dalje u Čanad (Chand), Temišvar i druga mjesta (usp. str. 180-182).

Čita li se ovo Benličevo izvješće, nameće se silovita potreba za usporedbom s izvješćima koja su upućena u Rim, različitim naslovima o vjerskom, duhovnom životu u Podunavlju (primjerice Bartola Kašića). Benlić se kreće na

širokom, veoma širokom području između Drave i Save, između Dunava i Tise; svugdje nalazi naše ljude, vjernike, obavlja svoju službu u zajednicama, crkvama i samostanima svoje subraće (u ono doba redodržava Bosna Srebrena je cjelovita, nepodijeljena i proteže se kroz nekoliko državnih zajednica). Posebice mi se čini dragocjen popis objelodanjen u knjizi na str. 188-193. Benlić je, naime, podijelio crkvene redove (subđakoniat, đakoniat i svećeništvo / prezbiterat) brojnim među kojima su stranci iznimka a većina pak naši sinovi (ukupno 40 što svećenika, đakona, subđakona i nižih redova).

1656. biskup Benlić je pohodio Tukulju (villa di Tuchuglie) gdje je krizmao 176 osobe, a 15. lipnja spomenute godine je stigao u Peštu (arivai in Pest, città formale in contro Buda) gdje ga njegov subrat franjevac upoznaje sa stanjem u gradu u koji su stigli brojni trgovci. U crkvi koja je oslobođena od kalvina krizmao je ukupno 60 osoba. U Pešti je našao i crkvu grčko-istočnu (pravoslavnu) - chiesa degli greci sismatici (str. 196). Iz Pešte je prešao u Budim, koji je za Benlića «una città bellissima della qual non dirò altro, solamente ch'è stata città regia» - dakle, najljepši grad o kome se ne može drugo reći nego kraljevski grad. Na svome putovanju Benlić je pošao u Ostrogon pa zatim u poznati samostan u Gyöngyösu (za povjesničare značajan po povijesnoj građi). Pohodit će također biskupije u Vacu, Veszpremu i Pečuhu.

Na kraju svoga izvješća biskup Matej Benlić je napisao sažetak svojih kanonskih pohoda – *summario della visita*. Unatoč poznavanja sadržaja ovoga izvješća već prije, ponovno sam ga pažljivo pročitao u *Dokumentu*. Uz ponos što je Benlić mirno franjevačko-biskupski obavio svoj posao i izvijestio o tome *Sv. Zbor za evangelizaciju / za širenje vjere*, posebice pak za podatke koje je zabilježio i svojim potpisom

zajamčio te za njegovo priznanje našim ljudima (obišao našu rasutu i raspršenu čeljad) da su vjernici, da su postojani u svojoj vjeri te u sličnim prilikama grade svoja okupljališta, svoje crkve. No, nametnulo mi se pitanje: zašto Benlić nigdje ne susreće druge redovničke «misijske» zajednice? Boravio je primjerice u Pečuhu, a nije pohodio niti spomenuo Pavline, u ono doba raširenu redovničku zajednicu koja je niknula prema predaji baš u ovom kraju? (Možda pogrešno pitam: nisu li Pavlini naš, hrvatski crkveni red?)

3. U dijelu svoje knjige pod naslovom *Scrittura riferite nei congressi – Ungheria*, Dević je objelodanio isprave od br. 77-97 (str. 213-250) ispisane u raznim mjestima (Rim, Beč, Nijemci, Osijek, Beograd). Osobno sam s pažnjom ponovno pročitao izvješće fra Ivana Vanovića, pavlina, o misijama u ugarskoj no dok uredno poimence spominje svoju redovničku braću dok o ostalim redovničkim vjerovjesnicima i dušobrižnicima ne čini tako, jer da nema podataka, ne zna im imena, ni dob, niti školsku spremu i zavičaj. Nadnevak izvješća je 14. veljače 1669., napisano je pak na crkveno latinskom jeziku. Budući da mu je povjereno pohoditi Ugarsku pavlin Vanović omeđuje i opisuje zemlju i pripominje da je kraljevina većim dijelom pod turskom upravom (*majori ex parte est sub dominio Turcico*, str. 219). Zanimljiva je pripomena oko uporabe jezika u pojedinim biskupijama pa osim latinskoga kao *linguae necessariae* spominje mađarski, njemački, slovački, hrvatski, poljski, rusinski, srpski, vlaški/rumunjski i turski. Vanović razlikuje hrvatski jezik od srpskoga, a vjerski *in Hungaria catholici sunt ritus latini* (str. 221). U Vanovićevu doba u Ugarskoj su dvije nadbiskupije: Ostrogonaska i Bačko-kalačka. Zanimljivo je bilježi dvoimenočno što upućuje da se svijest o negdašnjim zasebnim crkvenim pokrajinama sačuvala (i čuvala). U izvješću se spominju redovničke zajednice: isusov-

ci, franjevci, augustinci, dominikanci i dakako pavlini. Prema Vanoviću: «omnes religiosi vivant sub obedientia... non omnes religiosi habent conventus formatos sed hospitia.» (str. 224)

Pokušaj usporedbe izvješća Mateja Benlića i Ivana Vanovića već na početku upućuje na zaključak da se radi o dva veoma različita spisa. Prvi je pisao biskup o svojim pohodima povjerenim vjernicima rasutim po širini panonskoga područja. To je izvješće o sunarodnjacima kojima je bosanski franjevac trebao donositi vjersku i naravnu utjehu, okrepiti. Vanović je pak bio imenovani pohoditelj, službeni pohoditelj koji kao da slaže svoje izvješće prema postavljenim i određenim pitanjima.

Antun Dević je u svojoj knjizi objavio isprave u nizu *Visite e collegi* (str. 251-294), zatim *Collegi vari* (str. 295-318), *Lettere volgari* (str. 319-338) i *Fondo di Vienna* (str. 339-372). Dodao je k tome *Index personarum* i *Index locorum*. Svakom bi dijelu trebalo naći više prostora u ovom prikazu, ali u *Arhivu Kongregacije za širenje vjere* su još uvijek brojni spisi koje treba popisati, temeljito i mirno proučiti kako se ne bismo čudili što o nama, našoj Crkvi, našoj Domovini stranci pišu i činjenice tumače «po svoju».

Treća knjiga A. Devića u nizu *Monumenta croatica Vaticana* potakla me na razmišljanje o ulozi povijesti moje Domovine i moga zavičaja. Pisac je znalački složio građu, rasporedio je pregledno, ništa nije tumačio nego jednostavno objelodanio, svoj rad je «uko-ričio». O Devićevu radu trebalo bi mirno, strpljivo pisati i prosuditi koliko njegovo djelo vrijedi u općem pristupu našoj narodnoj i crkvenoj povijesti. Svećenik po svome životnom pozivu, A. Dević je uz svoj svakdašnji pastoralni rad našao vremena da skuplja rasute kamenčice jamačno najdivnijeg mozaika naše povijesti. Naše Crkve i Domovine.

Ante Sekulić

Hrvoje PETRIĆ: *Koprivnica u 17. stoljeću: okoliš, demografske, društvene i gospodarske promjene u pograničnom gradu* (Samobor: Meridijani, 2005), 345 str.

Među suvremenim hrvatskim povjesničarima, Hrvoje Petrić svojim metodološkim – geohistorijskim (ekohistorijskim) pristupom Novom vijeku predstavlja nesumnjivo jednu od najsvježijih i najzanimljivijih pojava. Nakon dugogodišnjeg istraživanja publicirao je knjigu, njegov dijelom prerađeni magistarski rad, *Koprivnica u 17. stoljeću*. Objavljena je u izdavačkoj kući Meridijani koja u zadnje vrijeme publicira sve veći broj kvalitetnih znanstvenih časopisa i monografija.

Koprivnica u 17. stoljeću i sadržajno i grafički izrazito je kvalitetna monografija u kojoj se obrađuju svi vidovi života ljudi toga vremena i prostora. Iako naslov sugerira mikrohistorijski (u teritorijalnom smislu) pristup temi, kako je riječ o pograničnom gradu, tek nekoliko kilometara udaljenom od turske granice, složeni demografski, kulturni i gospodarski procesi u njemu govore mnogo i o općem tadašnjem položaju čitave regije, Podravine, a donekle i cijele Hrvatske kao graničnog područja.

Monografija se temelji gotovo isključivo na vrijednim arhivskim istraživanjima u Hrvatskoj, Austriji (arhivi u Grazu i Beču), te Mađarskoj (Budimpešta), donosi dakle posve nove izvore za povijest ne samo Koprivnice već i cijele Podravine u 17. stoljeću.

U skladu s geohistorijskim (ili ekohistorijskim) pristupom povijesnoj znanosti uvod u obrađivanje teme predstavlja upoznavanje s prirodnim datostima kraja o kojem se govori, klimi, vegeta-

cijskom pokrovu, životinjskom i biljnom svijetu. Nastavlja se s obradom toponima ovog prostora, poznavanje kojih je nužno jer pomažu u definiranju kontinuiteta ili diskontinuiteta naselja dajući informacije koja su mjesta prestala postojati, koja su samo promijenila ime, te koja nova su nastala, nastojeći istovremeno objasniti čime su derivirane spomenute pojave. Slijedi uvid u demografska gibanja koja daju ne samo suhe podatke o povećanju, odnosno smanjenju broja stanovnika već i uvid u dinamične migracijske procese. Utvrđivanjem smjerova useljavanja i iseljavanja iz grada objašnjava se etno-konfesionalna situacija u njemu. Zanimljivo je kako su spomenuti podaci svedeni na mikrohistorijsku razinu - autor promatra povećanje/smanjenje broja stanovnika po pojedinim ulicama.

Najveća se pozornost usredotočuje na društvene i gospodarske promjene koje su obilježile to razdoblje, od pitanja funkcioniranja uprave slobodnog kraljevskog grada, preko odnosa Koprivnice s okolnim selima, trgovačkih putova, organizacije cehova do funkcioniranja obrazovanih ustanova. Govoreći o vjerskim zajednicama ne usredotočuje se samo na topografsko-demografske podatke o katoličkim župama ili pravoslavnim parohijama već pokušava prodrijeti i u probleme prijelaza s jedne vjere na drugu, te pitanja suživota konfesija kroz prizmu tolerancije i trpeljivosti. Autor dotiče, mada u manjoj mjeri i pojavljivanje (brojčano) marginalnih skupina u gradu – Roma, Židova, a kratko se osvrće i na anegdotalne događaje povijesti svakodnevice, u mjeri koliko su to dostupni izvori omogućili.

Završni dio monografije donosi nekoliko priloga s popisima čelnih ljudi na svim značajnijim funkcijama u tadašnjoj Koprivnici (popisi gradskih sudaca, kapetana, župnika itd.) što uvelike olakšava snalaženje u tekstu.

Kako je već spomenuto, riječ je o grafički kvalitetno riješenoj knjizi s obiljem ilustracija, starih fotografija, povijesnih karata i nacrtu grada i okolice, te novoizrađenih tablica i dijagrama, vrstom ilustracija koja se još uvijek rijetko viđa u usko povijesnim monografijama. I kvalitetom teksta i kvalitetom opreme knjiga se preporučuje svima zainteresiranim za povijest vremena i prostora o kojem govori.

Dragan Damjanović

Željko HOLJEVAC: *Brinjsko-lički ustanak 1746.* (Samobor: Meridijani, 2004.), 159 str.

Ova knjiga daje sažeti prikaz brinjsko-ličkog ustanka 1746. godine. Svaki pokušaj osvjetljavanja uzroka i posljedica krajiških buna zahtijeva studiozan i temeljit rad jer svako mikrohistorijsko istraživanje vojnokrajiških buna treba uklopiti u globalni okvir događaja u Habsburškoj monarhiji, a potom i na prostore jugoistočne Evrope, tada pod osmanlijskim vrhovništvom. Mladi istraživač Instituta društvenih znanosti "Ivo Pilar" Željko Holjevac svojim djelom napravio je baš takav iskorak. Knjiga je, kao što autor i navodi, proizašla iz diplomskog rada obranjenog 1997. godine na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, uz naknadnu temeljitu preradu. Posebnu vrijednost knjige daje autorov rad u Ratnom arhivu (Kriegsarchiv) u Beču, iz kojega je upotrebljena važna građa.

Knjiga je podijeljena na četiri osnovna dijela. U prvom dijelu ("Brinje i brinjski kraj", 17.-25.) govori se o nekim osnovnim podacima koji služe upoznavanju brinjskog kraja. U drugom dijelu ("Vojna krajina i krajiške bune –

karlovački generalat”, 27.- 41.) daje se kratki pregled povijesti Vojne krajine do sredine 18. stoljeća, sa detaljnijim prikazom dosadašnjih buna u Vojnoj krajini. U trećem dijelu (“Preustroj Karlovačkog generalata”, 43.- 55.) prikazuje se ukratko preustroj Karlovačkog generalata kao početak protomodernizacijskih procesa koje tada vrše habsburški vladari, a kojima je cilj pretvaranje naoružanih seljaka u redovne vojnike koji su trebali pratiti razvitak ratne vještine i tehnike u Evropi, čime se znatno mijenja njihov dotadašnji život. U četvrtom dijelu (“Ustanak 1746.”, 58.- 90.) autor prikazuje detaljno uzroke ustanka, njegov tijek, te završetak i posljedice. Na početku se nalazi kratak historiografski uvod, a u dodatku analizira se značenje riječi “porkulab”, te mali osvrt na književno stvaralaštvo Mateše Kuhačevića koji je indirektno bio sudionik ustanka. U prilogu se donosi Kuhačeva pjesma *Utiha nevoljnih* u stihovima koji oslikavaju pjesnikovu nesreću i kob njegova kraja. Stihovi su u radu upotrebljeni kao povijesni izvor. Zatim dolazi kratak zaključak.

Tridesetih godina 18. stoljeća počinju se efikasnije provoditi naponi bečkog dvora za preustrojem Karlovačkog generalata sve u sklopu nastojanja za cjelokupnim uređenjem Vojne krajine u cilju stvaranja centralističke, apsolutističke monarhije. Prestankom turskih opasnosti početkom 18. stoljeća Vojna krajina gubi svoj poglavito obrambeni karakter, čime se oslobađaju njeni jeftini vojni potencijali koje Habsburška monarhija misli iskoristiti za svoje imperijalne interese i na drugim evropskim bojištima. Po autoru osnovni uzroci preustroja odnose se na promjene u organizaciji vojske i načinu ratovanja, zatim redefiniranju vojnokrajiskog sustava u skladu sa temeljima apsolutističkog ustroja monarhije, te protomodernizacijom kao kritičkim odnosom prosvjetiteljstva prema tradiciji i običajima.

Autor naglašava da zbog zastarjele organizacije, slabe stege i nedovoljne obučenosti krajiška vojska ne bi se mogla suprotstaviti tadašnjim evropskim vojskama koje su postajale veće i profesionalnije. O zastarjelosti same vojne organizacije primjerice govori sama činjenica da su krajiške postrojbe dizane samo u slučaju potrebe, te zatim brzo raspuštane. Od vojnika se nije tražila nikakva specijalistička obuka, te najčešće ni neposredni zapovjednici nisu znali što da rade sa tako *ad hoc* skupljenim ljudstvom. Glavni cilj takvog preustroja je pretvaranje krajiške narodne vojske u redovne bojne postrojbe. Za provođenje tog cilja trebalo je štošta promijeniti u unutarnjem funkcioniranju pojedinih generalata. Taj zadatak preustroja Karlovačkog generalata carica Marija Terezija povjerala je princu Hildburghausenu, koji je imao prethodna iskustva na preustroju Varaždinskog generalata.

Upravo taj čin preustroja koji je točno određivao prava i obveze krajišnika, te uvođenje reda između časnika i krajišnika, osobito je pogađao neke lokalne zapovjednike i pojedine narodne vođe, zato što im je oduzimaao mogućnosti daljnog uživanja dosadašnjih nuzdohodaka. To ograničenje samovolje, kako piše autor, potaknulo je nekolicinu vodećih ljudi u pojedinim lokalnim sredinama da povedu neku vrstu osobnog rata protiv novog uređenja, koristeći među krajišnicima uvijek prisutno nepovjerenje prema svemu novome. Prije Hildburghasenove reforme lokalni zapovjednici su sami po svojoj volji obavljali vojne dužnosti, te krajišnici koji su imali platiti mogli su biti pošteđeni odlaska na bojište. Mnogi časnici su stekli kupovinom od siromašnih krajišnika mnogo zemljišta i davali ga na obrađivanje drugim krajišnicima. Takve prihode sam Hildburghausen, kako navodi autor, naziva “uzurpacijama.” Ti nuzdohodci uz novac od sudskih kazni, darova pri

podjeli zemljišta bili su glavni uzrok ustanka pomoću kojega su se lokalni zapovjednici borili za stari sustav koji im je omogućavao različite zloporabe položaja i materijalno iskorištavanje podređenih krajišnika.

Oni su počeli širiti glasine i slati agitatore koji su govorili da će u novom sustavu narodu biti gore nego prije, što je u teškoj i lošoj materijalnoj situaciji mnogih krajišnika padalo kao melem na vruću ranu. Začetnici brinjsko-ličkog ustanka 1746. godine bili su lokalni zapovjednici: brinjski bojničnik barun Maksimilijan Gall, senjski zapovjednik bojničnik barun Karlo Portner, bojničnik Josip Depoczi i poručnik Nikola Holjevac te Mate Sretić, jedan od "narodnih vođa". Svi su oni bili nezadovoljni reformama, gubitkom povlastica, te su priželjkivali povratak i obnovu starog poretka.

Pobunjeni krajišnici koji su uzeli oružje u ruke po nagovoru lokalnih časnika (Gall, Portner, Depoczi i dr.) da se suprotstave novom poretku, protjerali su gotove sve ostale časnike koji se nisu suprostavljali novom preustroju, te gradsku stražu koja je čuvala brinjski burg. U tom sukobu ubijen je jedan časnik. Pobunjenici su slali razne proglose i prijetili smrću onima koji im se ne pridruže. U Stubici, selu kraj Brinja okupilo se oko 2000 ljudi koji se prozvaše "Božjom vojskom" (Armee Gottes). Vremenom ustanak je kopnio. Budući da se buntovnicima nisu pridružili Ličani ni Otočani, ponestajalo im je hrane, te su se počeli razilaziti. Kako bi opravdali svoje zahtjeve i pokret buntovnici su izabrali izaslanstvo od sedam ljudi koje su poslali u Beč da, kako autor navodi, "iskaju pravice". Tom izaslanstvu je pomagao Mateša Antun pl. Kuhačević koji je poslan iz grada Senja u Beč da pri reguliranju statusa grada štiti njegova prava i obveze, te da se grad Senj oslobodi vojne i podvrgne civilnoj upravi. U tu svrhu on je napisao

"Preglednu obavijest" u 12 točaka u kojima iznosi pritužbe na novi red uspo-ređujući ga sa starim.

Zahvaljujući dojavi začetnici ustan-ka su uhvaćeni i zatvoreni. Dugo čeka-nje i pasivnost vođa premorilo je ustani-ke, sve više se pokazivala njegova besciljnost, a kada su došle vijesti o uhićenjima pobunjenici su se potpuno umirili i razišli se. Važno je naglasiti da nije došlo do sukoba sa carskom voj-skom. Sam ustanak trajao manje-više četiri mjeseca.

Kuhačević koji je po svemu bio pot-puno nevin proveo je u zatvoru 25 godi-na te umro samo nekoliko mjeseci nakon što je pomilovan. Depoczi je iznenada umro, Gall i Portner su dobili dugogo-dišnje kazne te su kasnije pomilovani, dok je Matu Sertića izgleda otrovao barun Gall u suradnji sa svojom supru-gom da se riješi nezgodnog svjedoka.

Na kraju autor je uglavnom, uz određene ograde, potvrdio mišljenje Jaroslava Šidaka da su krajiške bune izraz otpora protiv skućavanja krajiške autonomije. Treba napomenuti da su lokalni zapovjednici težili u suštini, zlouporabom svojih ovlasti, dubljoj feu-dalizaciji društvenih odnosa, braneći svoje nelegalne povlastice. Borba krajiš-nika za očuvanje svojih privilegija nije bila konzervativna; oni su se borili pro-tiv pogoršavanja svog položaja za koji su mislili da su u njemu vladali slobod-niji odnosi od onih koji su im raznim reformama nametani.

Knjiga Željka Holjevca je stručno historiografsko djelo koje daje svoj pri-log vojnokrajiškoj povijesti, te bi zbog zanimljivog stila pisanja i jasnoće izla-ganja bila zanimljiva široj čitalačkoj publici.

Željko Karaula

Eugen KVATERNIK: *Hrvatski glavničar ili Putokaz k narodnoj obrtnosti a kroz ovu k narodnjemu blagostanju* (Zagreb: Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu - Dom i svijet - Hrvatsko društvo ekonomista – Inženjerski biro d.d., 2005.), 217 str.

U Zagrebu je 2005. godine u zajedničkom izdanju četiriju nakladnika objavljena knjiga Eugena Kvaternika *Hrvatski glavničar ili Putokaz k narodnoj obrtnosti a kroz ovu k narodnjemu blagostanju*. Ova je knjiga reprint izdanja iz 1863. godine, koje je objavio Dragutin Albrecht. Knjiga se sastoji iz dva dijela. Prvi dio, koji je napisao dugogodišnji profesor Ekonomskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Vladimir Veselica, uvodna je studija *Ekonomski ogledi i pogledi Eugena Kvaternika* (1-113), a drugi dio čini reprint izdanja Eugena Kvaternika (119-213).

Uvodnu studiju Vladimir Veselica je podijelio u 7 poglavlja: Prolegomena (I–XIV), 1. Polazna stajališta pri ocjeni djela i ličnosti Eugena Kvaternika (1–7), 2. Životni put Eugena Kvaternika (8–14), 3. Hrvatski glavničar ili putokaz k narodnoj obrtnosti a kroz ovu k narodnjemu blagostanju (15–36), 4. Problematika novca i kapitala (37–44), 5. Današnja gledanja na problematiku novca i ostalih katerija (fenomena), koje je analizirao Kvaternik u svom djelu (45–94) i 6. Zaključna razmatranja (95–109). Na kraju autor donosi popis važnijih izdanja djela Eugena Kvaternika te važnije literature o Eugenu Kvaternika (110–113).

Autor je posvetio uvodnu studiju «svim brojnim znanim i neznanim junacima» koji su položili svoje živote na oltar Domovine. Na početku teksta uputio je poruke čitateljima knjige i zahvalu

svima koji su mu omogućili rada na ovoj studiji.

U Prolegomeni autor je upozorio na probleme prilikom ocjene djela velikana, kao i svakog pojedinog djela nekog velikana. Također, upoznaje nas s porivima koji su prema njemu vodili Eugena Kvaternika prilikom pisanja ovog značajnog djela. Naročito, naglašava njegovo rodoljublje i domoljublje.

U prvom poglavlju Vladimir Veselica upozorava čitatelja na društvene, političke i ekonomske prilike u Europi i Habsburškoj Monarhiji u 19. stoljeću te na njihov utjecaj na razvoj Hrvatske tijekom stoljeća.

U slijedećem poglavlju upoznaje nas s životnim putem autora *Hrvatskog glavničara*. Naglašava njegovo obrazovanje, ali i patnje koje je proživio zbog svojih hrvatskih ideja te rodoljubnog zanosa. Također, upoznaje nas s njegovim političkim djelovanjem kao i njegovim radovima (*Pensées d'un émigré austro-slave Croate, La Croatie et la Confédération italienne* (1859.), *Odnosaji Hrvatske naprama kruni sv. Stjepana* (1860), *Politička razmatranja, na razkrižju hrvatskog naroda sv. 1 i 2* (1862) i dr.).

U trećem poglavlju upoznaje nas s Kvaternikovim djelom. Treće poglavlje Vladimir Veselica podijelio je u dva potpoglavlja koja je naslovio kao što ih je Kvaternik naslovio u svom tekstu. *Hrvatski glavničar* tiskao je 1863. godine Dragutin Albrecht u svojoj tiskari o svom trošku. Djelo ima 88 stranica. Veselica je utvrdio da je Kvaternik želio prikazati gospodarske probleme u Hrvatskoj u svjetlu europskih i svjetskih zbivanja. Isto tako upozorava da njegovo djelo nije ekonomska doktrina, premda su mu ideje i pogledi koji su vezani za probleme hrvatskog gospodarstva vrlo originalni. Također, ističe Kvaternikovu nadu da će knjiga pronaći zainteresirane

osobe kojima će njegovo djelo biti korisno te da bi trebalo obrazovati stanovništvo kako bi moglo postići bolji životni standard. Veselica naglašava da je autor spisa ocijenio i vrijeme u kojem je živio. Također, prema autoru uvodne studije, Kvaterniku nije promaknula činjenica da su se stranci lakše bogatili u Hrvatskoj nego domaće stanovništva u Hrvatskoj (19).

U potpoglavljima (1. O glavnično-obrtnom prometu i 2. O prometu s novcem i ostalim pitanjima vezanim za novac i bankarstvo) Veselica je vrlo detaljno izložio glavne ideje Eugena Kvaternika. U prvom potpoglavlju autor uvodne studije navodi da Kvaternik primjećuje da posljedice ubrzanog razvoja obrta u Europi nisu mimoišle ni Hrvatsku, ističe njen povoljan geografski položaj te upozorava da je potrebno pratiti ekonomska kretanja u Europi što će omogućiti napredak hrvatskog društva. Također upozorava na važnost glavnice za razvoj obrta na području Hrvatske. Kvaternik upozorava na prirodna bogatstva u Hrvatskoj koja su prema njemu mrtvi kapital. Upoznaje nas s temeljima društvenog blagostanja koja su, po Kvaterniku, rad, podjela rada, zamjena (razmjena, promet), novac i vjeresija ili jednom rječju proizvodnja. Naglašava da je rad jedino sredstvo koje omogućava stvaranje novih vrijednosti i povećanje narodnog bogatstva i blagostanja. Kvaternik u prvom poglavlju svog djela otvara i polemiku s barunom Lazarom Hellenbachom kritizirajući njegovo djelo «Misli o socijalnoj politici Austrije». Veselica naglašava da Kvaternik razmatra glavne pojmove (glavnica, obrt, novac, bogatstvo) te ih nastoji protumačiti.

U drugom potpoglavlju Veselica prikazuje drugi dio Kvaternikove knjige koji je nazvao: O prometu s novcem. Autor uvodne studije navodi osnovne karakteristike ovog poglavlja te, prema

Kvaterniku, osnovne karakteristike novca (sredstvo za razmjenu dobara). Također, objašnjava kreditno poslovanje i burzovne špekulacije. Veselica navodi da je Kvaternik u ovom djelu pokazao prilično poznavanje ove problematike te je prvi obradio ovu problematiku u Hrvatskoj.

U slijedećem poglavlju Veselica razmatra problematiku novca i kapitala. Pri tome se najviše usredotočio na probleme zemalja bivšeg socijalističkog bloka i zemalja trećeg svijeta u korištenju prednosti kapitalističkog načina privređivanja. Razloge slabosti kapitalističkog načina privređivanja pronalazi u nemogućnosti ovih zemalja da proizvedu kapital, odnosno dovoljne količine kapitala što bi omogućilo bolji napredak njihovog gospodarstva i jačanje životnog standarda stanovništva.

U petom poglavlju autor uvodne studije obradio je današnju problematiku novca te ostale kategorije novčanog poslovanja. Osim novca, Veselica je obradio vrijednosne papire, efekte, komercijalne papire, bankarsko poslovanje, investicijsko bankarstvo te burze. Naročitu je pažnju posvetio svim aspektima vrijednosnih papira, bankarskog poslovanja i burzi.

U zaključnom poglavlju Veselica je analizirao život i djelo Eugena Kvaternika stavlajući ga u vrijeme i prostor u kojem živio i radio. Upozorava na vrijednosti i značenje djela *Hrvatski glavničar*.

U drugom dijelu Veselica je objavio reprint Kvaternikovog djela. Kvaternikovo djelo nevelikog je obujma te zauzima 88 stranica. Kvaternik je podijelio svoje djela na dva poglavlja koja je opet svako podijelio u tri potpoglavlja. Prvi dio knjige ima 35 stranica, a drugi 53 stranice. Pišući knjigu pokazao zavidno obrazovanje koristeći se djelima poznatih svjetskih ekonomista (Adam Smith,

Dunoyer, Saya i dr.). Njegovo djelo nije pisano strogo znanstvenim stilom, već je nastojao svojim prikazati tadašnje probleme koji su opterećivali gospodarski razvoj Hrvatske na početku industrijalizacije i stvaranje kapitalističkog načina proizvodnje.

Kvaternikovo djelo *Hrvatski glavničar ili Putokaz k narodnoj obrtnosti a kroz ovu k narodnjemu blagostanju* kao i uvodna studija Vladimira Veselice *Ekonomski ogledi i pogledi Eugena Kvaternika* značajni su za proučavanje povijesti hrvatske ekonomske misli kao i uloge Eugena Kvaternika u hrvatskoj misli. Uvodna studija bila bi još bolja da je Veselica u jednom poglavlju upoznao čitateljstvo s prihvaćenošću Kvaternikovog djela u hrvatskoj javnosti druge polovice 19. stoljeća te primjenjivošću, odnosno primjenjivanjem njegovih ideja iznesenih u *Hrvatskom glavničaru* u razvoju hrvatskog gospodarstva u drugoj polovici 19. stoljeća. Također, mislim da je prilikom citiranja dijelova Kvaternikovog djela trebalo koristiti klasični način citiranja («»), a ne pisati tekst u italiku jer taj način stvara kod čitatelja priličnu zbuđenost. Ove sugestije navodim kako bi drugo izdanje ovog djela bilo još bolje te razumljivije potencijalnim čitateljima.

Milan Vrbanus

Nira YUVAL-DAVIS: *Rod i nacija (Gender and Nation)*, prev. Mirjana Paić Jurinić (Zagreb: Ženska infoteka, 2004), 199 str.

Pojam rod (*gender*) feminističke su teoretičarke u javnu diskusiju uvele u sedamdesetim godinama 20. stoljeća, a teoretski su ga razradile tijekom osamdesetih godina. Veliki poticaj teorijskom usponu feminizima dala je Simone de

Beauvoir koja je u svojoj knjizi *Drugi spol* iz egzistencijalističke i fenomenološke perspektive detaljno promislila pitanje spolnih granica. *Drugi spol* je tijekom šezdesetih i sedamdesetih godina 20. stoljeća postala temeljna knjiga zapadnog feminizma, a najpoznatija rečenica iz te knjige «ženom se ne rađa, nego se ženom postaje», bila je glavna krilatica tadašnjeg feminističkog pokreta. Promišljajući odnose između spolova, feministkinje su htjele odvojiti biološku danost (spol) od kulturne i društvene uvjetovanosti (rod).

Upotrebom pojma *rod* povjesničarke su znatno obogatile istraživanje povijesti žena, jer im se otvorio niz tema i područja koje do tada povijest žena nije obuhvaćala. One su nastojale odgovoriti na niz novih pitanja promišljajući pojam *rod*: kako su i u kojim uvjetima definirane različite spolne uloge, kako su kategorija muškarac i žena varirale prema razdoblju i mjestu; kako su uspostavljane regulatorne norme spolnog ponašanja, kako su se teme moći i prava uklopale u pitanja muškosti i ženskosti. Od kraja osamdesetih godina metodološki pristupi istraživanju povijesti žena približili su se suvremenim teorijskim pravcima kao što su poststrukturalizam i postkolonijalna teorija. Tom postmodernom pomaku u istraživanju povijesti žena osobito je doprinijela povjesničarka Joan Wallach Scott koja je u svojim radovima počela primjenjivati Foucaultovu teoriju moći i poststrukturalističku teoriju identiteta Judith Butler. Spoznajom o isprepletenosti raznih identiteta (spolnih, vjerskih, etničkih, nacionalnih, klasnih, generacijskih itd.), postfeministička teorija nastojala je izbjeći isključivost i monopol jednog identiteta, čemu je tradicionalna feministička politika identiteta često bila sklona. Jedna od teoretičarki koje se u svojim radovima odupiru pretapanju žena u homogenu kategoriju je i britanka Nira Yuval-Davis. Iako je za svoje teorijsko

polazište i Yuval-Davis odabrala teoriju Michela Foucaulta, njezino viđenje problematike ženskog identiteta je drukčije od Butlerove i Walter Scottove. Za razliku od Butler i Walter Scott, koja u svojim zadnjim radovima više ne koristi pojam rod, Nira Yuval-Davis smatra da feministička teorija ne smije odustati od pojma rod jer njegova kritička uloga nije izgubila na svojoj snazi u zemljama gdje se žene tek bore za svoju početnu emancipaciju. Nira Yuval-Davis u svojim je radovima posebnu pažnju posvetila odnosu spolne politike i nacionalizma, a njezina najpoznatija knjiga je *Rod i nacija*. U svojoj knjizi *Teorije nacionalizma* Umut Özkırmılı u poglavlju koje se bavi novim pristupima pitanju nacionalizma Niru Yuval-Davis navodi kao glavnu predstavnicu rodnog pristupa promišljanja nacije. Pored Nire Yuval-Davis ovom problematikom bavile su se: Kumari Jayawardena, Cynthia Enloe, Sylvia Walby i Floya Anthias (Umut Özkırmılı, *Theories of Nationalism*, London, 2000, 203-211).

Jedna od najvažnijih razlika među ženama prema Yuval-Davis jest njihova pripadnost etničkim i nacionalnim kolektivitetima. Stoga ona nastoji postaviti okvir za raspravu o tome kako se diskursi o naciji i diskursi o rodu međusobno isprepliču i oblikuju. Yuval-Davis analizira načine na koje odnosi između žena i muškaraca utječu na razne nacionalističke projekte i procese, kao i načine na koje se ženskost i muškost shvaćaju unutar nacionalističkih diskursa. Ona je svoja istraživanja usmjerila na odnos nacionalizma i spolne politike i zbog toga jer se u većini vladajućih teorija nacija i nacionalizma (Gellner, Hobsbawm, Smith, Anderson itd.) rodni odnosi smatraju nevažnim.

Dominantna dihotomija privatno-javno, prema njezinu je mišljenju lažna i diskriminirajuća za žene, jer su žene povezivane s prirodom i kao takve smještene u privatnost obitelji, a muš-

karci povezivani s kulturom, te je samo za njih bila rezervirana javna sfera. Budući se o nacionalizmu i nacijama obično raspravljalo kao o dijelu javne političke sfere, isključenje žena iz javnog područja utjecalo je i na njihovo isključenje iz tog diskursa. No granice između privatnog i javnog nisu potpuno jasne, jer neki teoretičari privatno područje smatraju onim koje država ne nadzire. Umjesto zadržavanja dihotomije javno/privatno Yuval-Davis predlaže razlikovanje tri posebne sfere: državu, civilno društvo te područje obitelji i rodbinskih odnosa. «Sva tri područja (država, civilno društvo i područje obitelji) proizvode vlastite ideološke sadržaje i u različitim bi državama imali različit pristup ekonomskim i političkim resursima ... Nijedna od tih sfera nije nikada homogena i različiti dijelovi države mogu djelovati međusobno proturječno – a njihove posljedice za različite etničke, klasne i rodne i druge skupine u društvu mogle bi biti različite.» (*Rod i nacija*, 27).

Analiza Yuval-Davis o npr. ulozi žena u nacionalnim ideologijama, nacionalnoj reprodukciji i reprodukciji nacionalne kulture dobro se može primijeniti u analizi nacionalističkog diskursa 19. stoljeća, koji je ženama davao zadaću zaštitnica kulture, za koju su one bile odgovorne njezinim prenošenjem na djecu i stvaranjem doma u skladu s matičnom kulturom. Diskurs o naciji druge polovine 19. stoljeća prepun je stavova o ženi kao prenositeljici kulture i njezinoj ključnoj ulozi u razvoju domoljublja, pri čemu su žene poistovjećene s domom i ognjištem, a muškarci s čuvarima granica toga područja. «Esencijalističko shvaćanje muškarca kao agresivnih i nasilnih uklapa se u nacionalističko-militaristički mit u kojem se muškarci bore radi "žena i djece"» (*Rod i nacija*, 142). Žena je ta koju treba braniti jer ona za nacionalistički diskurs predstavlja čast zajednice, ona je nositeljica identiteta kolektiviteta. Sve te predodžbe podrazu-

mijevaju žene kao slabije i nezaštićene, odnosno kao one koje su u podređenom položaju. «Strogi kulturni kodeksi o tome što znači biti prava žena često su nastali radi toga da se žene zadrže u tom slabijem položaju.» (*Rod i nacija*, 67). Snaga i muškost u mnogim su kulturnim sustavima istoznačni, tako se kolonijalnog muškarca u kolonijalnom diskursu shvaćalo kao feminiziranog upravo zbog njegovog podređenog položaja. Takva konstrukcija muškosti i ženskosti od strane muškog nacionalističkog diskursa ima svojstvo konstrukcije drugosti, jer žena je uvijek objekt unutar tih diskursa, ona je Drugi kojeg treba uklopiti u određeni sustav. No ono što Yuval-Davis naglašava je to da je mnogo različitih vrsta Drugih unutar nacionalističkih projekata, jer u različitim situacijama i projektima granice kolektiviteta jedan dio žena uključuje, a drugi dio isključuje. Kulturni identiteti su fluidni i međusobno prepleteni, rodne, klasne, političke, vjerske i druge razlike igraju ključne uloge u gradnji specifične nacionalne politike. «Nema društva u kojem se na sve žene gleda jednako. Različiti položaji u etničkom, rasnom, klasnom, dobnom, obrazovnom smislu i tako dalje, ulaze u interakciju s rodnim podjelama, pa iako razne instance shvaćaju i tretiraju žene kao drugačije od muškaraca, “žene” kao i “muškarci” nisu homogene kategorije ni kao društveni subjekti ni kao društveni objekti.» (*Rod i nacija*, 148).

Tijekom osamdesetih i devedesetih godina 20. stoljeća pod utjecajem crnačkog feminističkog pokreta i poststrukturalističkih i postkolonijalnih spoznaja počela se «razvijati osjetljivost na pitanja razlike i mnoštvenosti stajališta žena.» Feministička inačica multikulturalizma razvila se kao *politika identiteta* koja je zamjenila prethodnu feminističku koncepciju žena, «koja je bila oblikovana hegemonskim iskustvima bjelkinja srednje klase sa Zapada.» (*Rod i nacija*, 150). Politika identiteta, prema mišlje-

nju Yuval-Davis, homogenizira i naturalizira društvene kategorije i skupine te poriče promjenjive granice identiteta i njihove unutarnje granice moći i sukobe interesa, jer individualni identitet izjednačava s kolektivnim. Yuval-Davis dihotomiji univerzalizam-relativizam, oko koje se vodi modernističko/postmodernistička polemika, nudi alternativu u *transverzalnoj politici* koja prihvaća razlike (klasne, spolne, rasne, nacionalne, vjerske itd.), ali ne odustaje od kolektivnog djelovanja i jedinstva. Transverzalna je politika pri tome elastična i svjesna stalnih promjena identiteta, a u svojoj otvorenosti ne dopušta bilo kakvu politiku isključivosti. Yuval-Davis polazi od pretpostavke da je svako znanje situirano i da su «žene» odnosna kategorija, pri čemu preuzima feminističku epistemološku perspektivu «teorije stajališta» koju je razvila Donna Haraway. Svaka ženska grupa ima vlastito djelomično, situirano znanje koje je nedovršeno, a ključ tog epistemološkog pristupa je u dijalogu. Yuval-Davis teoriju stajališta razvija kao transverzalni dijalog kroz koji se ukorijenjeni identiteti premještaju te žene različitih identiteta ulaze u situacijsku razmjenu. Dok neke politike identiteta homogeniziraju i naturaliziraju određene skupine poričući njihove unutarnje razlike i sukobe interesa, Yuval-Davis kroz transverzalnu politiku nudi koncepciju u kojoj se jedinstvo i homogenost zamjenjuju dijalogom, koji uvažava specifična stajališta i nedovršeno znanje svakog situiranog stajališta. Transverzalna politika kroz svoj dijaloški pristup premještanja identiteta osobito može biti učinkovita u međusobnom razumijevanju žena različitih nacionalnosti, stoga je dijaloški pristup Yuval-Davis vrlo aktulan na prostorima gdje nacionalistički diskursi reproduciraju ideologiju nesnošljivosti i isključivosti.

Dinko Župan

Matošiana I, prir. Ivo Frangeš i Dragutin Tadijanović [= *Građa za povijest književnosti hrvatske*, knjiga 34, urednici Franjo Švelec i Rafo Bogišić] (Zagreb: Razred za filološke znanosti i Razred za književnost Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, 1994.), 307 str.

*I muku mučim samca dezertera
Što zabranjenu domovinu sanja
Pod gudalom, u potezima pera.*

Ne mogu danas, nakon niza godina, pouzdano reći kakvi su bili odjeci *Matošiane I* u tadanjemu tisku, no sjećam se živo da je njezino predstavljanje u Akademijinoj vijećnici ostavilo u meni dubok trag. Dok sam pažljivo slušala, zbog Matoša dakako, no jednako tako i zbog priređivača izdanja – akademika Frangeša i Tadijanovića, nametnula mi se jasna spoznaja kako se pri nastanku i izradbi *Matošiane* radilo o sretnom spoju radne energije i nadahnuća. Očigledno je bilo kako je to iznimna, dugo i brižljivo pripremana knjiga, u koju je utkan velik i nesebičan trud, no on ipak ne bi dao prave rezultate da nije potican i nošen zanosom dvojice autora koji su znalčki i pedantno slagali kamenčić po kamenčić mozaika *Matošiana*, odužujući se uspomeni svojega književnoga pretka – velikana Matoša. Mislila sam tada, a mislim i danas, da takvu požrtvovnost i pregalaštvo, takvu ljubav zasluže tek rijetki među besmrtnicima, samo oni koji su nas zadužili svakom kapljom prolivena znoja, svakom isplakanom suzom nad nesrećom i stradanjem bližnjih, svakim dahom što se propinje za višim ciljevima – i svakim potezom nadarena pera. I što je u takvih bilo više čežnje za velikim djelom, više

uložena mara i dara, to je cijena koju su plaćali u hrvatskoj književnoj povijesti bivala veća i nepodnošljivija. Za takve poput Matoša – pogubna, barem što se njegove građanske egzistencije tiče.

Objelodanjena je *Matošiana* prigodom jednoga od jubileja kakvi nas često s više ili manje uspjeha okupljaju. Bila je to 120. obljetnica rođenja i 80. obljetnica pjesnikove smrti. Tako se, zahvaljujući i obljetnicama, uvijek vraćamo Matošu, znajući predobro da je svestrano istraživanje njegova djela najbolje što možemo činiti, jer smo pred nepovratno konačnim činjenicama tragičnoga usuda dragoga nam pjesnika posve nemoćni.

Slušajući tada Frangeša i Tadijanovića znali smo da su i sami iskusili tegobnost uspjeha, i platili cijenu za sadržaj pojma hrvatskih riječi “velik” i “značajan”, te na vlastitim plećima ponijeli baštinjenu muku hrvatskoga književnog usuda, no znali smo i to, da su baš zato prigrlili mučenika Matoša i latili se istraživanja i skupljanja teško dostupnih i s naporom otkrivenih fragmenata njegova života i stvaranja. Preuzeli su taj tegoban i dugotrajni posao neizvjesna ishoda kao svoju najintimniju brigu, kao vlastitu obvezu prema umjetniku velikanu, i zaputili se u potragu za svojim ciljem.

Ponešto od toga što želim reći sa-drže u *Matošiani* 203. i 204. stranica na kojima čitamo gorki Tadijin autorski *Post scriptum*, gdje je puno toga prešućeno i neizrečeno, a otkriveno samo najnužnije, tek ono što se moralo reći da na njega ne padne sjenka nemarnosti prema otkrivenim činjenicama Matoševa boravka u Parizu. Zbog svega toga dugo su još ležali pomno zabilježeni i skrbno pohranjeni podatci o magu riječi Matošu u urednim pretincima Tadijine istraživačke radionice, te najzad ipak izašli na vidjelo u *Matošiani*. No, je li baš moralo biti da progovore gorčinom pravednika što ispašta za propuste koje nije počinio,

dapače, zbog zasluga koje mu nisu priznate?! Ili je možda nesretni Matoš imao pravo kad je pisao o čudnovatoj fatalnosti što se širila na sve koji ga vole i koji su s njim dolazili u dodir?! O tome treba također promisliti, ne zbog osude, već zbog načela i pouke.

Matošianu otvara instruktivna *Uvodna riječ* Ive Frangeša o tome što knjiga sadrži, a slijedi ju nadahnuti *Zapis o Matošu*, “neobičnome čovjeku”, iz pera istoga autora prepoznatljiva diskursa, koji nas uvijek iznenadi svježinom nadahnuća i pouči što se sve može učiniti s književnim citatom kao polazištem, kad je znalački odabran, te koliko on sam po sebi može biti inspirativan pod perom vješta interpreta. Maestro među književnim povjesničarima, Frangeš je i ovdje zorno pokazao što može iznjedrati nadahnutost jednim virtuozom riječi kad se ona pretoči u blistavu stilistiku njegova štovatelja. Kao i uvijek, Ivo nas je Frangeš obradovao vještinom discipliniranja književne građe i snagom njezine preobrazbe u sustavno književnopovijesno štivo, ali obradovao nas je i nečim višim – umijećem odabira biografskih i književnih činjenica te njihovim slaganjem i prožimanjem u nadahnuti zapis s dojmom i okusom umjetnine.

Osim navedenih poglavlja, Frangešov priređivački udio u *Matošiani* čine Matoševa pisma Anti Tresiću Pavičiću (ukupice 25), pismo Hugu Sedlačeku (1) i Ivani Brlić-Mažuranić (1), te pismo Ante Tresića Pavičića (1) i Vladimira Čerine (1) Matošu. A što drugo reći o tim pismima do li da oslikavaju čovjeka i pisca. Bacaju ona još jarče svjetlo na Matošev ženevski i pariški boravak, dvije ključne postaje na njegovu trnovitu putu fanatična putnika i litalice.

Recentna znanstvena teza kolege Brešića zastupa upravo pismo, uz autobiografiju na prvome mjestu, kao žanrove koji žele pobjeći iz statusa sporednih ili graničnih u status priznatih književnih

tekstova, barem po tome koliko su pečat duha i srca svojega tvorca. Matoševa pisma upravo to i takva jesu u najvećoj mjeri. U njima su njegova nesuglasja i razdrtosti, žestina i patnja, temperament i hirovitost, njegova ranjivost, gorčina i očaj, umnost i snaga prosuđivanja, njegovo slobodoljublje, nesputana volja i snažni individualizam, čežnja za domovinom i domom i “dobrim drugom”; u njima su poučna iskustva i prosudbe uvjerena i nepokolebljiva pravaša – u njima je njegov zao udes. Svega ima u tim pismima u izobilju: i politike i umjetnosti, književnih prilika i društvenih realija, samoće i boemije, no najviše ima mučne, nezaslužene, grčevite borbe s preživljavanjem, s gladi i oskudicom svake vrste. A ipak umjetnik, koji sve to proživljava, i dalje manijakalno radi: na rukopisima o Voltaireu, Baudelaireu, Stendhalu, Zoli, proučava omiljene i važne pjesnike, prozaike i filozofe: Leopardija, Heinea, Goethea, Poea, Flauberta, Nietzschea, surađuje u časopisima, traži i moli da ga tiskaju, ponižava se zaoricu kruha; nemajući ni od koga preporuke, ni u čemu jamstva, osim u svojem radu. S razlogom je bio nepoćudan mnogima; strepili su od njegova oštra, lucidna i nepotkupljiva pera.

Tadijanovićev priređivački blok sadrži dvije bitne cjeline: 22 naslova iz studije Ljube Wiesnera o A. G. Matošu, koju je Wiesner pisao cijeloga života, da bi mu većina rukopisa nepovratno prepala u drugosvjetskom ratnom nevremenu, te zbirku od 39 pjesama dvadeset šestorice pjesnika nadahnutih Matošem i njegovim djelom. Toj je zbirci Tadijanović načinio bibliografiju ne propustivši naglasiti kako je ona “u hrvatskoj književnosti jedinstvena knjiga pjesama”; upravo zato što ni jedan naš književnik nije dolazećim pjesničkim naraštajima bio tako inspirativan i stvaralački poticajan kao Matoš.

Razvidno je pritom kako Tadiju nije zaokupljala samo Matoševa sudbina.

Dimut je on i sudbinom Wiesnera, "jadnoga Ljube", čija će vjernost i divljenje Učitelju Matošu ostati sačuvani, kako Tadijanović zapisuje, u "povelikom broju blistavih stranica" ovoga izdanja. Nije stoga lako odlučiti tko je tiskanjem dosad raspršenih fragmenata Wiesnerove studije o Matošu dobio više u hrvatskoj književnoj povijesti, magični trigram A.G.M., koji je *Matošianu* pokrenuo i nadahnuo, ili njegov dobri duh – discipulus Ljubo Wiesner, čije je životno djelo o Rabiju dobilo najzad konkretnije obrise. Obojica su dakako na dobitku, a savjesni će, činjenicama vjeran Tadija zahvaliti i književniku Frani Čali na dva Wiesnerova priloga o Matošu, pridodana uz dosadašnjih dvadeset poznatih, s kojima ta nedovršena studija "postaje dovršenija, a slika o dvojici hrvatskih boema, Učitelju i Učeniku, i jasnija, i milija", kaže naš Tadija, potkrijepivši svojim upornim, skoro polustoljetnim bavljenjem Matoševom ostavštinom prastaru homersku poruku o životu čovjekovu koji ne prolazi bez traga, kao što lišće vene i nestaje u zemlji, ali samo onda ako je proživljen vizionarski i stvaralački, i posvećen istinskim vrijednostima i pravim ciljevima.

Utisnut između tekstovnih cjelina dvojice priređivača nalazi se međublok ugledna göttingenškoga slavista i dopisnoga člana Hrvatske akademije Reinharda Lauera. Naslovljen *Antun Gustav Matoš i "Prosvjeta": Nepoznata pisma i književni radovi*, značajan je prinos *Matošiani*: tu je Matoševo pismo Antunu Scholzu, pismo, dopisnica i razglednica Velimiru Deželiću, dopisnica uredništvu "Prosvjete" i Ivanu Kostrenčiću, cedulja "g. Doktoru", a tu je i svršetak Matoševe pripovijesti *Ministarsko tijesto* te studija o Emilu Zoli koja je smatrana izgubljenom. Svemu tomu priložena su i dva dosad nepoznata Matoševa pisma pri-bavljena zaslugom Dražena Budiše.

Priređivači *Matošiane* osmislili su svaki detalj i na najbolji način rasporedi-

li prikupljenu građu, zaokruživši izdanje s dva turbobna, no rječita svjedočenja o našim književnim prilikama: prilogom Božidara Petrača *O sporu A. G. Matoša i Društva hrvatskih književnika te Pismom Ljube Wiesnera Krešimiru Draganoviću*. Nesretni je spor oko divot-izdanja Kranjčevićevih pjesama, sa svim pratećim ponderabilijama, pokrenuo čitav niz pitanja koja hrvatsku književnu i kulturnu scenu prate do danas, a to su ponajviše odnos pojedinca i institucija te načelnost književne i svake druge kritike nasuprot njezinoj prilagodbi tekućim interesima klike, ideologije, politike ... Pravorijeka nije bilo, a nije ga ni moglo biti. Ožalošćeni i s razlogom povrijeđeni Matoš izišao je iz spora kao prvi književnik kojega tuže drugi književnici.

Pismo Ljube Wiesnera tužna je pak pripovijest o njegovu uzaludnom pokušaju da posredovanjem vrati svoje "životno djelo", "jedino i najveće blago" – već spomenutu studiju o Matošu koja je uslijed ratnih neprilika nestala u ruskoj zoni u Njemačkoj. Čini nam se kao da su se ta dva teksta međusobno tražila da uspostave dijalog i zauvijek povežu dvojicu nesretnih, životom i djelom nerazdvojno povezanih hrvatskih pjesnika – Matoša i Wiesnera.

* * *

Zapis s ruba. Danas već davne 1992., domovinskoratne, a moje izbje-gličke godine, radila sam u Akademijinoj knjižnici i tek neznatni djelić radnoga vremena, kao posve tehnička osoba, utkala u *Matošianu*, prepisavši strojopisom nekoliko tekstova za Tadijanovića. Dobro se sjećam, baš dijelove njegova rada *Antun Gustav Matoš u Ženevi i u Parizu: Prilozi biografiji*. Poznavajući Tadijinu pedantnost, ne trebam ni reći da sam se svesrdno trudila i pomno kolacionirala prepisano, no uvijek bi dragi, vlevrijedni Tadija, pro-

našao i najnezatniji propust, pogotovo u francuskome tekstu. Ali to za većinu književnih znalaca nije ništa novo. I to je već općepoznata činjenica hrvatske književne povijesti, u koju je također već urasla i u njoj živi opsežna, iznimno zanimljiva *Matošiana* dvojice akademika i književnika, dvojice prijatelja – Ive Frangeša¹ i Dragutina Tadijanovića.

Katica Čorkalo

Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. Dokumenti, prir. Zdravko Dizdar et al. (Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest - Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2005.), 344 str.

Najprije sam bio iznenađen pojavom knjige s naslovnicom na kojoj se besramno isticala crvena zvijezda u središtu zemljovidnih obrisa naše današnje Hrvatske. Zaključio sam da takva knjiga ne može dobiti mjesto u mojoj knjižnici. Silovito su, naime, nahrupile uspomene iz krvave i tragične prošlosti u kojoj se lomila i kršila naša mladost, nestali nebrojeni milijuni hrvatskih života. Spomen na pobijene naše ljude, branitelje i čuvare ognjišta, na očeve i majke učvršćivao me u odluci da ne potražim takvu knjigu i da joj ne osiguram mjesto među drugima na policama vlastite knjižnice. U raznobojnosti naslovnica nisam pomišljao da crvena zvijezda, koja je pedesetak godina pogibeljno tlačila i uništavala hrvatski narod, može i smije uznemirivati moju životnu sabranost i mir. No, ipak...

Nagnut sam upravo nad knjigom koju su priredili Zdravko Dizdar, Vladimir Geiger, Milan Poić i Mate Rupić,

koji je ponio teret glavnog urednika knjige. U njima je pak rečeno u *Predgovoru* knjizi: «Dokumenti objavljeni u ovoj zbirci, koja je rezultat rada dvojice povjesničara i dvojice arhivista, prikupljeni su više godina u okviru različitih znanstveno-istraživačkih projekata i stručne obrade arhivskoga gradiva vezanog uz razdoblje Drugog svjetskog rata i neposrednog poraća.» (str. 15)

Netom spomenute prve riječi i rečenice otisnute na početku knjige nude jamstvo za pouzdanost građe koja je objelodanjena u zbirci pod naslovom *Dokumenti*. Priređivači su pripremili, složili i objelodanili ukupno 110 dokumenata (isprava?), kraćim bilješkama (ukupno 215) protumačili su nejasnoće u prečesto nejasnim tekstovima raznih «deklaracija», uredaba, izvješća, uputa, izjava i sl.; dodali su zatim također *Imensko kazalo* (str. 329-335) i *Mjesno kazalo* (str. 336-344). Ako me je zbunila naslovnica koju je izradila Lidija Janković, ohrabrila me je odlučnost nakladnika (dr. sc. Mato Artuković) da knjigu tiska, objelodani.

1. Jezikoslovci će lako zamijetiti da u naslovu knjige prve tri riječi nisu hrvatske: *partizanske* (lat. pars, partis f. – dio, stranka), *komunističke* (lat. communis, -e, opći, zajednički) *represija* (lat. pressio – repressio, -nis f. - kaznena, prisilna mjera, pritisak). One pak bitno i sadržajno označuju knjigu u kojoj već prva isprava (str. 33) nije Izjava već *Deklaracija* (Trećeg zasjedanja ZAVNOH-a). Pripomena o stranim riječima, o tuđicama u naslovu nije samodopadno jezikoslovno promišljanje nego bolna istina da partizanstvo niti komunizam

¹ Nažalost, naš dragi, za hrvatsku književnu povijest i stilistiku iznimno zaslužan Ivo Frangeš, danas više nije među nama. Umro je 29. prosinca 2003., istoga datuma kad i Miroslav Krleža 1981. A bio je profesor Frangeš jedan od naših najvećih krležologa.

nisu domaći politički proizvodi, ubačeni u povijesni hod narodnoga bića silom i silovito, pod iznimnim pritiskom. Ako možda «uvoz» tuđinskih političkih, društvenih proizvoda treba «uvoznicima» biti stanovita ispričnica, narodu pak mora biti svjedodžba otpora svemu što je tuđe, nametnuto. Otpor mi se u našem slučaju čini obranom dostojanstva, ponosa hrvatskoga naroda. Sve tri spomenute riječi bile su ipak plašt za okrutnu provedbu tuđinske prevlasti uistinu prisilnim kaznenim mjerama. Sadržaji dokumenata u ovoj knjizi svjedoče o tome, pače i osobama koje su nametnule opće zlo da bi im osobno bilo što bolje, ugodnije, uglednije.

Treba ipak pristupiti čitanju stranica ove potrebne i potresne knjige, razmišljati o sadržaju isprava, dokumenata. Pri tome se prisjećam misli i razmišljanja velikoga pisca Paula Valeryja, koji je poslije Prvog svjetskog rata napisao: «... vrline ovog ili onog naroda urodile su većim zlom, nego svi poroci, kojima se rađa plandovanje. Vidjeli smo svojim očima savjestan rad, najsolidniju naobrazbu, stegu i marljivost u službi najuzasnijih namjera i ciljeva (...). Trebalo je bez sumnje mnogo pameti i umijeća, da bi se poubijalo toliko ljudi, potratilo toliko dobara, uništilo toliko gradova u tako kratko vrijeme». (La crise de l'Esprit; Variete, T. 1934).

Slična potresna razmišljanja o spomenutom ratu i poraću mogu se pročitati u brojnim europskim glasilima i knjigama. No priređivači ove knjige dokumenata o prvim godinama jezovitog poraća 1944-1946. bilježe o njemu sljedeće: «Zanimljivo je i pomalo iznenađujuće, što dokumenti pokazuju, da pri provođenju zločina i ostalih represalija nad poraženim neprijateljima zapovjednu partizansku hijerarhiju ne vodi toliko iracionalni osjećaj osvete, koliko racionalna težnja eliminiranja političkih protivnika u osvajanju vlasti. Neprijatelje ili pretpostavljene neprijatelje trebalo je

likvidirati fizički, materijalno i politički.» (str. 49) O tome se doista radi. O tome govore stranice ove knjige. Kao svjedočanstvo i svemu između 1944. i 1946. Samo dvije godine. A katakombe žrtava. Zar samo onda? (Treba li mirno skupiti još pola stoljeća «razvitka»?)

2. a) U osmatranju sadržaja ove knjige-zbirke treba imati na umu što su pisci pripomenuli u *Predgovoru*: «Dokumenti u ovoj zbirci pokazuju, da je KP (Komunistička partija, A.S.) negirala građanske i političke slobode, privatno vlasništvo, slobodno tržište, te potiskivala tradicionalne vrijednosti poput religije i nacionalne/etničke baštine. Svi oni koji to nisu shvatili na vrijeme, progonjeni su politički i sudski» (str. 19). Takvu prosudbu o sadržaju knjige mora čitatelj, poglavito pak svaki znanstvenik koji strpljivo, doista strpljivo pročita dokumente od «Deklaracije Trećeg zasjedanja ZAVNOH-a o osnovnim pravima naroda i građana demokratske Hrvatske» (str. 33-34.) koju su potpisali Vladimir *Nazor* i dr. Pavle *Gregorić* pa do objelodanjenog dijela «Izvjješća šefa II odsjeka OZN-e za Vojvodinu o broju uhićenih po odsjecima, puštenih na slobodu, upućenih sudu, upućenih u logor te likvidiranih na području Srijema i cijele Vojvodine» (str. 324-326.)

Sadržaj knjige je potresan u cjelini i jamačno nema čitatelja koji neće postaviti pitanje o začetniku i zagovorniku nebrojenih zločina, osvetničkih ubojstava i progona. Na stranicama knjige nalazi se ime i njegov potpis na spisima i odlukama o strijeljanju, «likvidaciji» pojedinaca i skupina. Na strani 35-42. objelodanjena *Uredba o vojnim sudovima Vrhovnog štaba NOV i PO Jugoslavije* koju je u svibnju 1944. potpisao Josip Broz Tito. Njegovo se ime spominje u knjizi na stranicama 42, 43, 44, 115, 116. Bio je moćnik na južnoslavenskim područjima, zapovjednik vojnih postrojbi, naredbodavac za osnutak broj-

nih «naročito pripremljenih logora» (u Subotici, Petrovgradu, Vršcu, Velikoj Kikindi i dr.) Potresno, naime, i sablasno djeluju rečenice iz izvješća Ivana Miškovića o « likvidaciji domobranskih časnika i ostalih» u kojemu priznaje da su « sve likvidacije izvršene bez zapisnika» (Usp. Dokument br. 11. od 25. siječnja 1945., str 73.) Radi se o 110 osoba, u zaključku se pripominje da je «u razmaku od 18. IX 1944. do 1.I 1945. likvidirano po našim Opunomoćeništvima i ovom odsjeku (OZN-e za oblast VI korpusa ..., A. S.) osim domobranskih oficira ukupno 198.» (str. 87). Može li se protumačiti *Uredovna bilješka* o presudi 8. studenoga 1944. u Šibeniku u kojoj se kaže, da sud nije ni istraživao, niti je održao javno suđenje nego je «osuđenike» strijeljao, pa je naknadno «sastavio presudu» (Anti Kalebu, Mati Plivari) te «ovakav postupak opravdavaju specijalne prilike u gradu Šibeniku, te je trebalo radi primjera žurno osuditi neke uhapšene...» (str. 62.) Spomenih ove ulomke iz knjige *Dokumenata*, koja je predamnom. I razmišljam o Istini, Pravdi, Pravednosti. O čovjeku, dostojanstvu. Dakako, i o – sebi.

Treba također upozoriti na brojne rasprave i članke objelodanjene u posebnim knjigama i časopisima u Domovini i inozemstvu tijekom XX stoljeća, poglavito pak od god. 1990. do danas. *Dokumenti*, o kojima promišljamo, pomažu istinoljubivom čitatelju da razumije i podlistak u «*Vjesniku*» tijekom srpnja 2005. iz pera dr.sc. Anđelka Mijatovića, poglavito pak da prihvate «Stravične priče (koje su) potvrdili istraživači» (*Vjesnik*, ponedjeljak, 8. kolovoza 2005., str 12.). I opet pitanje: je li možda naš svijet, naš pojedinac i naša zajednica u godinama 1944. do kraja 1946. našao se (našli se) na granici uljuđenosti, čovječnosti? Kao da je svaki ljudski mozak u spomenutim godinama postigavši stanoviti čin postao stjecište i izvorište opaka mišljenja, pogubnih i

nakaradnih promišljanja, neutemeljenih odluka i presuda. Knjiga *Dokumenata* kao da je izložba izobličjenih ideja oprečnih razboritosti, suprotnih snošljivosti i razumijevanju.

b) Šezdesetak godina nakon sadržajnih *Dokumenata* objelodanjenih u ovoj knjizi još preživjelim (i živim) svjedocima strašnih i zastrašujućih zbivanja možda ne treba spominjati imena izobličjenih, oštećenih i duhovno kljastih osoba koje su odlučivale, presuđivale i činile zločine (posredno i neposredno). Možda njima uistinu ne treba. Ali treba ih spomenuti u *Dokumentima* (spomenuti su!) i u promišljanju njihova sadržaja. Priređivači su spomenuli potpisnika zapovijedi «o poduzimanju mjera protiv postrojbi i pojedinaca...», kao i *Uredbu o vojnim sudovima* tada vrhovnog zapovjednika Josipa Broza Tita. No, uz njega su odlučivali i potpisivali brojni drugi, među njima pak primjerice: Vladimir Bakarić (str. 113, 272, 275, 276), Jakov Blažević (str. 108, 210, 218, 227, 232, 245, 250, 272, 283, 302), Aleksandar Goldštajn (str. 272), Ivan Stevo Krajačić (str. 104, 122, 234, 236), Veco Holjevac (str 105), Vjekoslav Kreačić/Krajačić (str. 293, 295), Vicko Krstulović (str. 178, 285) – poznat po odluci o uklanjanju vojničkih grobalja «okupatora», kako ih doslovce imenuje – Kosta Nađ (str. 100, 127, 138), Ivan Mišković-Brk (str. 53, 73), Karlo Gašpar Mrazović (str. 53), Slavko Sudarević (str. 175, 241, 268) i brojni, brojni drugi. Svi su predobro poznati starijem naraštaju, pače, «novi poredak» ih je nagradio različitim priznanjima, povlasticama i udobnostima moćnika, ulice i trgove nazivali su njihovim imenima (naziv «maršala» krase ime našega Kazališnog trga u Zagrebu). U *Dokumentima* su spomenuti po zlu, a naš se svijet mora braniti od barbarstva: «Moramo birati: ili ćemo se strogo povoditi za općim zakonima života i slobode ili će ovih dobara nestati» (Ch. Maurras).

3. Unatoč činjenice da svaka objelodanjena odluka ili presuda u ovoj knjizi zaslužuje posebno razmatranje, raščlambu koja nameće i posebnu pouku (primjerice *Izvjeshće* od 18. rujna 1945., str. 250-264), učinilo mi se razumljivim potražiti isprave o onome što se događalo u Srijemu i Bačkoj u završnici II svjetskog rata. Jamačno priređivači nisu mogli pribaviti sve isprave, izjave i zapovijedi koje su veoma bolno, zastrašujuće uništavale («likvidirale») naše pučanstvo na spomenutim područjima. Teško mi je prihvatiti bilješku br. 244 (str. 325) u dokumentu br. 110 uz ulomak « Iz izvješća šefa II. Odsjeka OZN-e za Vojvodinu o broju uhićenih po odsjecima, puštenih na slobodu, upućenih u logor te likvidiranih na području Srijema i cijele Vojvodine.» U prekidu spomenutoga izvješća te u spomenutoj bilješci piše: «Dalje su navedeni podaci odsjeka za Bačku, Suboticu i Banat te odjela za Novi Sad i Petrograd (Zrenjanin) koje izostavljamo, te navodimo samo zbirne podatke za Vojvodinu.» Dopuštam sebi slobodu upozoriti na nekoliko činjenica:

- najprije, do godine 1941. službeni naziv za spomenuto područje bilo je *Dunavska Banovina*, a Vojvodina se nakon zbivanja 1848. nije službeno rabio niti od 1918., niti u raznim upravnim preinakama Kraljevine Jugoslavije sve do prvih partizanskih pobuna za II. svjetskog rata (povjesničari spominju Vasu Čubrilovića kao zagovornika cjelovite upravne seoske jedinice pod imenom Vojvodine);

- zatim mi se čini prikladnim pripomenuti, da su Nijemci u Bačkoj, Banatu, Srijemu i istočnoj Slavoniji ista jedinstvena narodna skupina koja je živjela u okvirima istih državnih granica (od doselidbe u doba carice Marije Terezije i kasnije). Možda je stoga trebalo u cijelosti objelodaniti dokument-izvješće kako bi se vidjelo da je likvidacija (i iselja-

vanje) Nijemaca s njihovih ognjišta i posjeda jezovit zločin, jer se radi u svemu oko pola milijuna ljudi koji su bez postupka i presude poubijani ili skupljeni u logore (zarobljeničke?) širom Bačke (primjerice Gakovo, Stanišić, Bilić i dr.), Banata (Bela Crkva, Vršac, Petrograd i dr.); poslije su im naselja preimenovana (primjerice: Krnjaja > Kljajićevo, Filipovo > Bački Gračac i dr.), groblja pak preorana. No, ova pripomena je jamačno osobno obojena (radi se o zavičaju), a sastavljači i priređivači *Dokumenata* su slobodni ljudi sa svojim načelima izbora i rada. Meni je pak stravična slika logora pred očima, gubitak prijatelja nezaboravan, a tuga potiče vapaj za pravdom;

- slijede pitanja koja se nameću u razdoblju između 1944. i 1946. o vojnim i drugim događanjima na području Srijema (bojevi i proboji) i Bačke s pripomenom da se o obračunima pisalo (začinjeno čuvstvima) dok je bitka kod Batine kao zanemarena (osim prigodničarskih veličanja «VIII. Vojvođanske brigade»): jamačno postoje odluke, zapovijedi, naredbe i sl. koje je netko osobno ili u ime drugoga izrekao, napisao i potpisao.

No, svojim sam pripomenama zabludio, jer su priređivači naslovnicom i naslovom omeđili područje, današnje hrvatsko državno područje kao okvir svojih istraživanja. Izvan njega su ostali bački, bosanski i hercegovački Hrvati koji su u godinama 1944. do 1946. (i poslije) živjeli doduše u granicama južnoslavenske državne tvorevine, ali kao da ih je zazorno spominjati, poglavito pak tugovati za njima (ili s njima). Koliko se god trsili razumjeti teškoće i tegobe hrvatske nam današnjice, ostaje u motritelju i prosuditelju gorak i bolan okus lažne govornjivosti, pregršt riječi bez pokrića i silna potreba za narodnim zajedništvom, za cjelovitom povijesti, za ponosom i dostojanstvom. Jednostavnije – za Istinom.

Svjestan sam ipak da se ne može roditi nova misao dok se ne iscrpi, potroši njena prethodnica, misao suprotstavljena. *Dokumenti*, ova knjiga i njoj slične potrebne su našem suvremenom čovjeku kako bi pomogle očišćenju od zloće, zločina, osvete i besmislenog ubijanja. Proživljavamo, živimo dane očišćenja, težinu ostataka raznoimenih nostalgija za nečim što je prošlo, što je potrošeno. Nakon očišćenja duha i misli prošlosti rodit će se, oblikovat će se novi Duh, Misao, novi Život. U grčevitim, bolnim trzajima očišćenja pridonosi boljitku, sigurnost svakoj osobi i Narodu u cjelini. Vjerujem, dakle, da će ove *Dokumente* slijediti drugi, možda strašnji i bolniji od ovih.

Jezikoslovc i će u knjizi naći velike pogreške, nemarnosti i neznanje. No, treba imati na umu da se radi o vjernim, pouzdanim dokumentima koje nisu pisali obrazovani i učeni ljudi (takvi jamačno i ne bi mogli donositi odluke i presude kakve se mogu pročitati u knjizi); treba razlikovati osobu koja je odlučivala i pisala od izvršitelja i naredbe. Međutim, «ravnopravna» ekavica prevladava, stilistički prevladava «istočna varijanta», pače i kad se nađe jekavskih i ijekavskih riječi, puno je tuđica koje ni sastavljač naredbe, izvješća ili presude nije razumio. Sablažnjiv je rječnik mržnje. Nema u objelodanjenim Dokumentima pravopisnih pravila, rješenja, premda je najčešće primijenjen «jugoslavenski» (A. Belića?) O zlouporabi jezika jamačno i ne treba raspravljati.

Čudni me trnci prolaze dok čitam stranice i nižem misli nad *Dokumentima*; naviru mi, naime, sjećanja na zbiivanja zabilježena i složena u ovoj knjizi – uspomene na mladost, koja je davno prošla u turbulentnim godinama, ali ipak ispunjena vedrinom, zanosima, požrtvovnim i snažnim domoljubljem, iznimnim oduševljenjem zbog proglašene naše države. Činilo mi se da smo rado-

sno zagrlili slobodu spremni ostvarivati svoje životne snove. No, iz nepoznatih daljina čula se topovska tutnjava, a između nas, među nama, na našem tlu posijana mržnja sve je silovitije bujala. Moj naraštaj je prinosio goleme žrtve za očuvanje osobne i domovinske slobode. Možda puno toga u zaglušnoj topovskoj i zrakoplovnoj tutnjavi nismo razumjeli, ali nije se gubila vjera u boljitak, u sutrašnjicu, budućnost, u čovječnost, u plemenitost i međusobnu snošljivost; molilo se i padalo za mir. *Dokumenti* pak svjedoče o sotonskim zamislima, o smišljanoj i zločinačkoj odluci da se osvetnički uništi, razbaštini i pobije narod kojemu smo pripadali.

Osobno iskustvo razbilo je nade da će možda ipak prevladati razboritost nad zloćom. No, sve mi je postalo jasnije kada su 5. rujna 1947. službenici sigurnosti (OZN-e) nahrupili u moj somborski stan i odnijeli sve što je bilo tiskano ili napisano latinicom te mi zatim pružili na potpis uhidbeni nalog ispisan ćirilicom. U meni su se sukobila dva svijeta svojim oštrim vršcima: svijet mojih djedova, moje vjere i svjetonazora te neki drugi tuđi svijet mržnje i zastrašujućih *Dokumenata*, pokliča neprijateljstva i mržnje. Mjesto pobjedničke palme mira, komunisti su (glasno, preglasno) prozivali puk, otimali su i pljuvali njegov rad, svetinje. Osobno sam prošao logore koje spominju *Dokumenti*, sve logore u moje zavičaju. U njima sam nalazio svoje vršnjake, njihove roditelje, obitelji. A nitko nije znao razlog svoje patnje, jer im nitko nije tumačio što se zbiva ni tko ih osuđuje. U tim godinama smo počeli razlikovati: «mi» i «oni» (do danas?), tih sam godina pribrojen «opečaćenima».

Netom zabilježene misli su previše osobne, potaknute knjigom srčanih priređivača. Složena je knjiga razborito i savjesno, pače veoma snošljivo. No, može li čitatelj nagnut nad stranicama

ove knjige ostati miran, bez uzbuđenja? Knjiga *Dokumenti* objelodanjena je 2005. u Slavonskom Brodu, u godini prepunoj rasprava o pravima i dužnostima, o zakonima, o željama i nadama, o životu i smrti. O Narodu i Domovini (o izdaji?). Raspravlja se o zajedništvu svijetu posebice u Europi. No, teško shvaćamo i prihvaćamo da se Hrvatska mora očistiti od svega što joj poručuju *Dokumenti*. Podijeljeni unutar svoga narodnog bića, naši ljudi moraju naći put, vlastiti put. Nakon iskrenoga ispita savjesti, naš narod - naši sunarodnjaci moraju naći svoj put časti i ponosa. Težinu vlastite povijesti moramo nositi, podnijeti. Nitko drugi nego mi. *Dokumenti* upućuju na savjest, na prošlost radi hoda u budućnost. Zato vjerujem, nadam se i želim nove *Dokumente*. Da ne bismo zaboravili svoju prošlost, svoje žrtve na putu u Sutrašnjicu.

Ante Sekulić

Roland KALTENEGGER:
*Titos Kriegsgefangene – Folter-
lager, Huntermärsche und
Schauprozesse* (Graz – Stuttgart:
Leopold Stocker Verlag, 2001.),
351 str.

Istraživanja Rolanda Kalteneggera vezana su uz tematiku Drugoga svjetskoga rata. Njegovom završnicom na jugoistočnom bojištu bavi se u knjizi *Operationszone "Adriatisches Küstenland"* iz 1993. godine. U isto vrijeme vraća nas i knjiga *Titovi ratni zarobljenici*, opisujući povlačenje vojnih snaga (i civila) Trećeg Reicha iz Grčke, preko Balkana i Jugoslavije do Austrije. Prestankom ratnih operacija nije određen i novi geopolitički odnos, tj. pitanje domi-

nacije u novopostrojenom svijetu koji oblikuju "pobjednici". U to vrijeme pripadati poraženoj strani često je značilo ponijeti teret "kolektivne krivnje". Kaltenegger, opisujući ukupne događaje, u *Predgovoru* (Vorwort) navodi da se tu radi o "Super Katynu – Titovu Katynu", čija je nezamisliva okrutnost u potpunosti vidljiva tek nedavnim sukobima nakon posljednjeg desetljeća Versailleskog sustava, čija je arbitraža povezivala mnoge višenarodne zemlje (6.-7.).

Sudbine njemačkih vojnika i civila iz brojnih mjesta u Bačkoj i Banatu nezaobilazni su segment "konačnog obračuna s neprijateljem". Prema preciznim procjenama, 1945. godine od ukupnih 550.000 Folksdojčera, više od 175.000 ih je stradalo nakon završetka rata. Kako se navodi, pred kraj rata na prostoru Jugoslavije našlo se oko 194.000 zarobljenih njemačkih i austrijskih vojnika, od kojih je oko 80.000 do 100.000 ubijeno. Veliki broj osoba nalazio se u koncentracijskim logorima između Dunava i Tise (npr. Karlovac, Potporanje, Sombor, Novi Sad, Zrenjanin, Sremska Mitrovica, Vršac), od kuda slijede "marševi smrti" upućivani prema raznim "logorima za mučenje i istrebljenje". Dio zarobljenika ispunjavao je strogu radnu normu pri uspostavi i organizaciji nove vlasti iza koje se kriju mnoge ljudske tragedije. Njihovi opisi raspoređeni su kroz 18 kraćih poglavlja koja se temelje na dnevnicima ratnih zarobljenika i nekim dostupnim dokumentima.

Prvo, uvodno poglavlje *Titos Vielvölkerstaat Jugoslawien* (10.-20.) opisuje Balkan kao dugogodišnje "krizno žarište" starog kontinenta, u čijem sklopu se nalazi i višenarodna i višekonfesionalna Jugoslavija. Problematične međuodnose Kaltenegger je opisao kroz ključne trenutke suvremene povijesti (1914., 1918., 1928./9., 1934.), kraći prikaz ratnog stanja od 1941. do 1945. na

ovim prostorima, te uspostavu novog režima i njihova odnosa prema “neisto-mišljenicima”.

U slijedećem poglavlju, kao važnu sastavnicu ukupne bojišnice u završnici Drugoga svjetskoga rata, autor opisuje borbe u *Operationszone “Adriatisches Küstenland”* na području Trsta i Istre, te “tragediju” LXXXXVII. Brdskog korpusa, generala Ludwiga Küblera (22.-42.). Glavninu operacija izvele su 188. Brdska divizija (general Hans von Höbllin) i 237. Pješачka divizija (general von Graevenitz). Paralelno autor opisuje i povlačenje Skupine armija E (Heeresgruppe E) pod zapovjedništvom generala Alexandera Löhra iz Grčke, preko Balkana do Austrije. Nakon što je 6. svibnja 1945., potpisao kapitulaciju za veliki broj izbjeglica (značajan dio čine Hrvati) nije nastupilo “oslobođenje”, nego zarobljenička kolona pod pratnjom jedinica Jugoslavenske armije.

Zarobljeništvo i kažnjenički marševi kroz Istru opisani su u trećem poglavlju *Gefangenschaft und Sühnemärsche in Istrien* (44.-70.). Odmah nakon kapitulacije jedinice 902. Brdske-lovačke regimente okupljene kod Fontane krenule su na svoj zarobljenički put, popraćen slavljem partizanskih jedinica. Prema obećanjima kolone su trebale stići do Klagenfurta, no umjesto toga ubrzo su krenule prema Kranju i Celju. Odmah po zarobljavanju uslijedio je poznati scenarij oduzimanja svake pokretne imovine i mučenja, koji je trajao duž cijelog *marša pokore* (sühnemarsch). Ukupna trpljenja njemačkih vojnika i njihovih pomagača prozvana su *veliki marš gladi*. Ilustracije pojedinih događanja preuzete su iz raznih dnevnika vođenih u ono doba. “Partizani su bez milosti ustrijelili svakoga tko nije mogao držati korak, ili je pobolijevao. Tijela su stavljali na hrpe, pokapali u poljskim zahodima, kraškim jamama, ili negdje uz put (...)” (46.). Navedeni

podaci ukratko svjedoče i o sudbinama zarobljenih izbjeglica s područja Hrvatske, za koje se navodi da su bili uglavnom starci, žene i djeca. Treba pripomenuti kako pojedina sjećanja navode da su u tim ubojstvima sudjelovali samo “malobrojni partizanski čuvari” (59.). Dio kolona kretao se preko Jelšana, Rupe i Kastva. Daljnji put *Von Sušak nach Werschetz* vodio je preko Rijeke, Sušaka i trsatskog samostana (u kojem su bili smješteni oficiri). Cijelim putem, zarobljenike koji nisu dovoljno brzo ispunjavali partizanske zapovjedi, pratilo je izivljavanje straže. Dio zarobljenika odvođen je u zaljev Martinščica kraj Rijeke i Bakar, gdje su zarobljenici bili smješteni na otvorenom, te su se ubrzo pojavile razne bolesti. Prema sjećanjima (dr. Carl Schulze, viši poručnik 137. Brdskog korpusa) generali osuđuju jedan drugog zbog predaje i vjerovanja partizanima. Iz Primorja zarobljenici (oko 5.000-6.000 oficira) su vlakom otpremani prema Zagrebu (u logore Kanal i Prečko) i Karlovcu, gdje su smješteni u logor. Dio kolona krenuo je pješake prema Slavoniji. Preko Slavenskog Broda i Vinkovaca zarobljenici su stigli do Sremske Mitrovice, Petrovaradina i oficirskog logora u Vršcu. Loši higijenski uvjeti i slaba prehrana pogodovali su razvoju tifusa i lošeg zdravstvenog stanja među zarobljenicima (72.-90.).

Novo poglavlje *Die Kriegsgefangenen – Lazarette von Novi Vrbas, Bačka Palanka und Kragujevac*, opisuje sudbine zarobljenika koji su otpremani u spomenute bolnice (92.-105.). Registriranje zarobljenika započinje tek od listopada 1945. godine, kada se organiziraju prve “bolnice”. Voditelj bolnice u Novom Vrbasu, u kojoj je bilo puno pripadnika 188. Brdske divizije, bio je jedan židovski liječnik, dok je za medicinsku njegu bilo zaduženo desetak liječnika. Zatvorenici koji su najčešće obolijevali od dizenterije, tuberkuloze i hepatitisa bili su smješteni u lošim uvje-

tima, sa slabom prehranom. Kroz dnevničke zapise opisuje se i dnevna rutina u zarobljeničkim bolnicama u Bačkoj Palanci (djelovala do siječnja 1946.) i Kragujevcu, izdvajajući zalaganja pojedinih njemačkih liječnika (Dr. Egfried Röser, Dr. Carl Schulze). Slijedeće poglavlje, *Vom Lager Novi Sad nach Novi Vrbas*, prateći put Dr. Schulza i Kurta Kolara opisuje se boravak u logoru br. 253 u Novom Sadu, odakle su zarobljenici često odlazili na rad u dunavsku luku ili na izgradnju cesta, te prolasku kroz logor (bolnicu) u Novom Vrbasu (108.-111.).

U sedmom poglavlju *Der Antifaschistische Ausschuss*, Kaltenegger nas upoznaje s organiziranjem i radom Antifašističkih vijeća – ANTIFA (antifaschistischer Zentralaussschuss für die deutschen Kriegsgefangenen in Jugoslawien) koja su organizirana neposredno nakon završetka Drugoga svjetskoga rata, s namjerom da se bore s “ostacima nacizma”. Prema napucima Ministarstva unutarnjih poslova središnje vijeće ANTIFA-e za Jugoslaviju bilo je smješteno u Beogradu. Iako je vijeće, u osnovi trebalo štiti zarobljeničke interese, često je postajalo “odjel za čišćenje i preodgoj” dopunjen socijalističkom doktrinom. Kao takvo, vijeće je predstavljalo veliku opasnost za mnoge zarobljenike koji su se nalazili u logorima na prostoru Jugoslavije. U svakom logoru bilo je oko 6-8 osoba, koje su pripadale ANTIFA-i i njihovo djelovanje je, prema sjećanjima vrlo različito. Često se događalo da se svako njihovo zalaganje odnosilo na osobni boljitak, te da su ubrzo postajali “podložni” političkim utjecajima i propagandi (114.-132.). Upravo ta propaganda provlači se i kroz točno određenu zarobljeničku svakodnevnicu u logoru Banatski Karlovac. Brojni inicijatori i članovi ANTIFA-e sudjelovali su pri saslušavanjima i mučenjima drugih ratnih zarobljenika, te su denuncijacijama olakšavali vlastiti položaj

(134.-144.). U nizu autor opisuje i logor u Zrenjaninu (*Das Untersuchungs-lager Zrenjanin*), koji je također bio pod “budnim okom” ANTIFA-nih članova. Logorske dane zarobljenici su kratili čitajući ili igrajući šah. Osim toga, logoraši su svakodnevno odlazili na radne skupove. Svakodnevnu rutinu, tek nakratko promijenila je božićna misa. Zarobljeničke patnje nastavljaju se odlaskom prema željezničkom kolodvoru, odakle su skupine od 40-50 zarobljenika utrpale u stočne vagone i otpremljene prema Vršcu (146.-163.).

U daljnjem tekstu autor se osvrće na brojčane pokazatelje samih događanja (*Die jugoslawischen Kriegsverbrecherprozesse 1946/47*). Spominjući ukupne snage koje je zarobila Jugoslavenska armija, Kaltenegger se poziva na izvještaj objavljen 8. veljače 1949. u dnevnim novinama “Borba”, prema kojem je ukupno zarobljeno 221.287 neprijateljskih vojnika. Nadalje, navodi da je nakon 1945. godine, na prostoru nekadašnje Jugoslavije, stradalo oko 50.000 Nijemaca i Austrijanaca. Od ukupno 3.000 oficira, 1000 ih je stradalo, a jednako toliko završilo je na javnim sudskim procesima. U konačnici, tek jedna trećina pristigla je kući. Kaltenegger opisuje jedanaest procesa vođenih protiv “navodnih” ratnih zločinaca. Glavno obilježje i poveznica svih suđenja je kratkoća samog postupka, na čemu su posebice inzistirali glavni tužioc. Primjerice, prvo suđenje 32-ojici pripadnika SS jedinica započelo je 14. listopada 1946., te su već iste noći njih 21 osuđeni na smrt, a ostalih jedanaest kažnjeno je oduzimanjem slobode i prisilnim radom u trajanju od pet do dvadeset godina. Autor posebno izdvaja proces protiv generala Alexandra Löhra, zapovjednika europskog jugoistoka i Skupine armija E, optuženog između ostalog i za bombardiranje Beograda. Prema donesenoj presudi Löhr je, 26. veljače 1947. pogubljen u

Beogradu. Prema Kalteneggeru, osim spomenutih jedanaest procesa, vođeni su još brojni individualni procesi, o kojima mediji nisu obavještavali javnost (166.-174.).

Jedanaesto poglavlje *Die Knochenmühle von Werschetz* vraća nas u kronologiju samih zbivanja, prateći daljnje kretanje *velikog marša gladi* prema istoku. Stigavši do Vršca zarobljenička kolona propješačila je oko tisuću kilometara. Pristigli njemački zarobljenici u oficirskom logoru su zatekli talijanske oficire i časnike NDH. Svakodnevno je dijeljena oskudna hrana, no vladala je opća nestašica vode. Liječnička skrb, iako slaba, nastojala je pružiti pomoć brojnim oboljelim logorašima. Za vrijeme boravka u logoru, čini se da je vladalo malo opuštenije ozračje, pri čemu su pojedinci uspjeli pobjeći. Krateći logorske dane, zarobljenici su trgovali duhanom, osnovali zbor i kazalište, te održavali nastavu u tzv. *Staheldraht-Universität*. Stanovništvo koje je dočekivalo zarobljenike i okupljalo se oko logora reagiralo je na različite načine. Logoraške sudbine pratili su uglavnom sa sažaljenjem, no bilo je i slučajeva kada se otvoreno iskazivala mržnja. Krajem 1948. jugoslavenski režim pretvara oficirski logor u logor za iznuđivanje priznanja. Stalna prisutnost fizičkih i psihičkih mučenja navode Kalteneggera da ovaj logor prozove "preddvorištem pakla" (*Vorhof der Hölle*) (176.-200.).

Schulzova sjećanja vraćaju nas opet prema logoru u Zrenjaninu (*Abermals im Untersuchungslager Zrenjanin*). Prema podacima ona dodatno ilustriraju prije opisano stanje u logoru. Prema iskazu potvrđuje se suradnja ANTIFA odbora s partizanima, te se ukratko spominju sudbine Folksdojčera koji se često nalaze pod teretom kolektivne krivnje (202.-207.). Slijedeća dva poglavlja *Inhaftierung, Flucht und Vernehmung in Postojna* (210.-219.) i *Im Gerichts-*

gefängnis von Laibach (222.-230.) prate i dalje sudbinu Carla Schulza koji je početkom 1948. prebačen u Postojnu, gdje su puno bolji uvjeti nego u dosadašnjim logorima/zatvorima. Koristeći popuštanje stege Schulze uspijeva pobjeći, no ubrzo ga ponovno hvataju i vraćaju natrag. Nakon povratka promijenio se stražarski tretman. Započinju saslušavanja, nakon kojih slijedi prebacivanje u vojni zatvor u Ljubljani. Svakodnevnicu u pritvoru prekidaju ispitivanja i mučenja. U siječnju 1949., započinje sudski proces kojega prate, kako se navodi, lažni iskazi nekadašnjih suboraca. Vrlo brzo donesena je i presuda, kojom se Carl Schulz osuđuje na smrt. No, do izvršenja presude nije došlo radi formalne greške u proceduri.

Posebno poglavlje *Der Märtyrer von Werschetz* Kaltenegger posvećuje sudbini grofa Karla Adalberta von Neipperga, opata iz samostana u Neuburgu kraj Heideberga. Među ostalima, i on je zarobljen u koloni koja se kretala prema sjeverozapadu. Jedan bugarski general, vidjevši da je svećenik, pušta ga na slobodu, no opat von Neipperg ostaje među zarobljenicima. Zbog svoje odluke biva uvršten među oficire Wehrmachta i tako pristiže u vršački logor. Bio je cijenjen među ratnim zarobljenicima, a pošto je dobio i dozvolu za napuštanje logora, i među stanovništvom. Pred njegov otpust iz logora 1948. godine, gubi mu se svaki trag. Ubrzo, jedan od stanovnika pronalazi ga izmučenog i ubijenog nedaleko od logora (232.-241.). Ista mučenja proživljavali su i zarobljenici smješteni u logoru. Prema podacima iz poglavlja *Die Folterknechte von Werschetz und Podporanje*, nakon repatrijacije iz siječnja 1949. godine, u logoru preostaju još 1.348 zarobljenika. Kako bi ih se navelo da priznaju "ratne zločine" maltretirani su i mučeni na različite načine. Posebice se ističe ljeto 1949., kao vrijeme najvećih muka i izgladnjivanja za zarobljenike. Među

mučiteljima bilo je i mnogo pripadnika ANTIFA-odbora, čiju krivnju ističe i Carl Schulze. Kao posljedice tih mučenja nastaju mnogobrojni lažni iskazi i samoubojstva. Nakon saslušanja dio ratnih zarobljenika prebačen je na prisilan rad ili u sudnicu, gdje su uglavnom izričane smrtno kazne, te osude na doživotni prisilni rad (244.-271.). Dio zarobljenika, nakon Vršca prebačen je u Sremsku Mitrovicu (*Die Helden von Sremska Mitrovica*). Kako naslov navodi, junaci ovog logora bili su tamošnji liječnici, dr. Carl Schulze i dr. Ludwig Riedel koji su svojim nastojanjima mnogim zarobljenicima spasili živote. Posebno se navode i iskazi preživjelih svjedoka koji opisuju istražiteljske metode korištene pri ispitivanju u logoru u Vršcu (274.-304.).

U zimu 1948./49. godine Jugoslavija otpušta većinu ratnih zarobljenika (Nijemaca i Austrijanaca), no ostaje još oko 1.000 osoba, većinom oficira (*Titos letztes Faustpfand*), kao zadnje jamstvo pri suradnji s Njemačkom (BRD). Tek nakon uspostave trgovačkih ugovora, pred kraj veljače 1951. godine Jugoslavija repatriira dio preostalih. Posljednja 43 zarobljenika, osuđena na doživotnu ili smrtnu kaznu napuštaju Jugoslaviju tek 1953. godine (306.-316.).

U *Pogovoru (Nachwort)* pri kraju knjige nalaze se zahvale i popis korištenih dokumenata, te kraća biografija osoba čije ratne/poratne/zarobljeničke dokumente, dnevnike i pisma Roland Kaltenegger koristi pri izradi knjige (317.-328.). Na posljednjih dvadesetak stranica objavljene su bilješke, bibliografija, registar imena i kraća biografija autora (329.-351.).

Pokušavajući sumirati ukupne dojmove, potrebno je naglasiti kako su sve završnice ratnih sukoba popraćene neizbježnim obračunima, no ukupna događanja koja se odigravaju na jugosla-

venskom prostoru poprimaju prilično neshvatljive razmjere. Upravo ova knjiga, opisujući sudbine tek jednog dijela "Titovih zarobljenika", daje prikaz ili naznaku ukupnog stanja na terenu. Iako nisu u centru istraživanja, izneseni podaci pružaju i djelomičan uvid u sudbine izbjeglica s prostora NDH. Pri izradi ove knjige Kaltenegger se u većini služio ispisima iz dnevnika ili sjećanjima preživjelih, pa stoga njegov pristup, čini se, nije uvijek objektivn. Obradujući brojne sudske procese protiv viših časnika oružanih snaga Trećeg Reicha, diskusija ostaje prilično uopćena. Unatoč tome, cjelokupna knjiga predstavlja zanimljiv i koristan uradak.

Martina Grahek Ravančić

Alojz BULJAN i Franjo HORVAT: *Žrtve Drugoga svjetskog rata i poraća na području bivše općine Novska (Grad Novska i općine Jasenovac i Lipovljani)* (Novska: Ogranak Matice hrvatske, 2005), 880 str.

U uvodnom dijelu autori iznose probleme na koje su nailazili pri istraživanju žrtava i konstatiraju da je teško utvrditi "tko je bio na kojoj strani u ratu", "tko je bio partizan, a tko je sve bio ustaša", "tko je sve bio četnik", zatim problem nacionalnosti i vjeroispovijesti žrtava, problem pravih imena i prezimena, datumi rođenja i smrti, i na koncu problem razvrstavanja žrtava na žrtve fašizma i žrtve komunizma.

Navedeni problemi obrazloženi su primjerima na prvih dvadesetak stranica. Istraživači iznose i podatke koji su im bili dostupni: "Popisi Zemaljske komisi-

je za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača NR Hrvatske 1944-1947. (ZKRZ)”, koji su rađeni u ljeto 1946., “Podaci o poginulim, ubijenim, nastradalim ili nestalim građanima s teritorija FNRJ u toku II. svjetskog rata”, popisani 1950. prema obrascima namijenjenim samo za pale borce i žrtve fašističkog terora, “Popis žrtava rata 1941.-45.” iz 1964. kad je Savezni zavod za statistiku SRJ sastavio poime-nični “Popis žrtava rata 1941.-1945. - ustaški logor Jasenovac”, “Podaci Vlada-ne komisije za žrtve rata i poraća” iz 1996., “Matične knjige umrlih” vođene od 6. travnja 1941. do 1. siječnja 2005., “Sudske presude Općinskog suda u Novskoj”, “Popisi iz Arhiva Muzeja revolucije Novska”, “Podaci s nadgrob-nih spomenika s različitih spomen obi-ljezja, uglavnom partizanskih, rjeđe domobranskih i prirodno umrlih». Kod onih uništenih, kao pomoćno sredstvo korištene su fotografije. Naravno, koriš-tena je i obilna literatura, ali ono najdra-gocjenije, korištena su svjedočenja oko 450 osoba, “starijih mještana, suvreme-nika žrtava i članova obitelji žrtava iz pojedinih naselja”.

Kratka povijest Hrvatske od “mo-narhističke jugoslavenske države” do “komunističkog terora prvih poratnih godina” prikazana je na tridesetak stra-nica (27-60), ilustriranih s nekoliko karata ispod kojih nisu stavljene legende ni izvor odakle su uzete.

Popisu i opisu žrtava stradanja Buljan i Horvat pristupili su temeljito, i tome su posvetili sedamnaest stranica (60-76). Zatim su dali podatke za 5659 žrtava na 656 stranica (77-733). Podaci su obrađivani po naseljima. Korišten je jedinstveni obrazac za svako mjesto. Prvo je dana kratka povijest mjesta, sta-tistički podaci o stanovništvu i zanima-nju u ratu. Zatim slijedi abecedni popis žrtava fašizma, a onda žrtava komuniz-ma. Uz svaku žrtvu je oznaka čije

značenje je objašnjeno na početku popi-sa, tako da se iz oznake zna odakle je podatak uzet, što je znatno skratilo opseg knjige. Uz svaku žrtvu su osnovni podaci: ime oca, majke (djevojačko pre-zime), narodnost, zanimanje, bračno stanje, podaci o bračnom drugu, broj djece, datum i mjesto rođenja, podaci o smrti. Na kraju pojedinog popisa su dodatna objašnjenja, ispravci dosad objavljenih podataka ili zanimljivosti do kojih su autori došli uspoređujući izvore.

Podaci o žrtvama komunizma dani su u tablicama, pregledno, s rednim bro-jem prema kartonima žrtava koje su pri-kupljali članovi Vlada-ne komisije za žrtve rata i poraća. Uz žrtve fašizma nema samo rednog broja, pa je manje pregledno. Na početku popisa iznesena je kratka povijest Kotara Novske s težiš-tem na podacima o ustroju za NDH: Uz kartu Kotara po općinama, data je pre-gledna tablica o broju žrtava fašizma/komunizma po mjestima i nacionalnoj strukturi žrtava.

Tijekom Drugog svjetskog rata i poraća živote je izgubilo 5659 osoba (4078 žrtava fašizma i 1581 žrtava komunizma). Po nacionalnoj strukturi najviše je stradalo Srba (3376) i Hrvata (1811). Od nacionalnih manjina stradalo je jednako i Čeha i Slovaka (ukupno 103), 77 Ukrajinaca, 31 Židov i 70 Ro-ma, s tim da za Rome podaci nisu pot-puni, kako priznaju i sami autori.

U gradu Novska obuhvaćena su sljedeća mjesta: Bair, Borovac, Bresta-ča, Brezovac, Bročice, Jazavica, Kozar-ice, Kričke, Lovska, Milisavci, Nova Subocka, Novi Grabovac, Novska, Pa-klenica, Plesmo, Popovac, Rađenovci, Rajčići, Rajić, Roždanik, Sigetac, Stara Subocka, Stari Grabovac i Voćarica; u općini Jasenovac: Drenov Bok, Jabla-nac, Jasenovac, Košutarica, Krapje, Mlaka, Puska, Tanac, Trebež, Uštica i Višnjica, a u općini Lipovljani: Kraljeva Velika, Krivaj, Lipovljani i Piljenice.

U nastavku popisa (str. 737-752) obrađena su masovna stratišta: Kurjako-vo (poratna stradanja), Jasenovac (prije i nakon povlačenja ustaša), rijeka Ilova (34 ubijena u svibnju 1945. od partizana), Repušnica, Krndija kod Đakova, Kričko brdo. "Tijekom 1943. godine partizani su držali logor u Bučju gdje su provodili masovne likvidacije u selu Bjelaja." (str. 752).

U poglavlju o stradanju Katoličke i Pravoslavne crkve dati su podaci o ubijenim katoličkim svećenicima (3) i jednoj časnoj sestri, te pravoslavnim svećenicima (3), kao i opis porušenih i stradalih crkava.

"Sjećanja preživjelih mještana, logoraša, partizana i sudionika Križnog puta" (str. 763-842) je poglavlje u kojem je izbor iz već objavljenih zapisa, a neki su svježije napisani i "javnobilježnički ovjereni", kako bi zaista imali vjerodostojnost. Zanimljivo je sjećanje Jure Paršića, župnika u Jasenovcu od studenoga 1942. do siječnja 1945., o njegovim susretima s biskupom Stepincem i istini o logoru Jasenovac. Župnik Jure Paršić rođen je 1917. u Svetoj Nedjelji na Hvaru, preživio partizanski sud 1946. i umro u rodnom mjestu 1991.

Na kraju knjige dodano je kazalo prezimena žrtava po naseljima i iscrpan popis literature i izvora.

Žrtvoslov Novske, Jasenovca i Lipovljana je spomen na 5659 osoba ubijenih i nestalih od 1941. do 1948. godine. Ovo je jedan od najiscrpnijih žrtvoslova u koji su autori uložili jako puno truda. Knjizi nedostaju dokumenti koje, vjerujem, autori imaju pripremljene, ali opseg knjige (880 stranica) nije dopustio objavljivanje dokumenata, fotografija i veći broj svjedočenja. Trebalo bi novo, dopunjeno izdanje napraviti u tri knjige (Novska, Jasenovac, Lipovljani), nadopunjeno fotografijama žrtava, dokumentima, fotografijama svih spomen obi-

lježja, fotografijama većih stratišta, kao i faksimilom matica umrlih.

Šimun Penava

Nikica BARIĆ: *Srpska pobuna u Hrvatskoj 1990-1995.* (Zagreb: Golden Marketing – Tehnička knjiga, 2005.), 614 str.

Nakon popriličnog čekanja, hrvatska, ali i šira, znanstvena, ali i ona samo radoznala, javnost konačno je dobila priliku da se upozna s genezom pobune većeg dijela srpske etničke zajednice u Hrvatskoj, stvaranjem srpske paradržave, njezinim funkcioniranjem na okupiranom dijelu hrvatskog državnog teritorija te njezinim konačnim slomom pred pobjedonosnim nastupom hrvatskih oružanih snaga 1995. Dogodilo se to prošle, 2005., kada se na policama hrvatskih knjižara pojavila knjiga mladog hrvatskog povjesničara Nikice Barića pod naslovom *Srpska pobuna u Hrvatskoj 1990-1995.* Knjiga je nastala, potrebno je to naglasiti, u sklopu znanstveno-istraživačkog projekta proučavanja Domovinskog rata, a pod pokroviteljstvom Vlade Republike Hrvatske.

Barićeva knjiga je, uz uvod i sažetak, popis arhivskih i drugih izvora te relevantne literature, popis članova vlada Republike srpske krajine te kazalo, podijeljena na jedanaest poglavlja (koja se opet dijele na podpoglavlja), a koja nose slijedeće naslove: "Prilike u Jugoslaviji uoči sloma socijalizma", "Srpska manjina u Hrvatskoj i njezino pristajanje uz politiku Slobodana Miloševića" (s podpoglavljima: "Temeljni podaci o broju i rasporedu srpskog stanovništva u Hrvatskoj do početka rata",

“Priklanjanje dijela hrvatskih Srba Miloševićovoj politici tijekom 1989. godine”, “Višestranački izbori u Hrvatskoj 1990. godine”, “Povećanje napetosti nakon prvih višestranačkih izbora u Hrvatskoj”, “Izbijanje ‘balvan’ revolucije – otvorene srpske oružane pobune u Hrvatskoj”, “Izjašnjavanje o srpskoj autonomiji u Hrvatskoj” te “Srpsko protivljenje novom Ustavu Republike Hrvatske”), “Osnivanje i ustroj srpskih autonomnih oblasti na teritoriju Republike Hrvatske” (s podpoglavljima: “Djelovanje vodstva SAO Krajine tijekom prve polovine 1991. godine”, “Osnutak i djelovanje Sekretarijata unutrašnjih poslova SAO Krajine” te “Srpska oblast Slavonija, Baranja i zapadni Srijem”), “Rat u Hrvatskoj” (s podpoglavljima: “Prva polovina 1991. – porast napetosti”, “Druga polovina 1991. – otvorena agresija JNA i srpskih pobunjenika” te “Odnos hrvatskih vlasti i hrvatske javnosti prema Srbima 1990.-1991.”), “Proglašenje Republike srpske krajine i Vanceov mirovni plan” (s podpoglavljima: “Vanceov mirovni plan”, “Sukob Milana Babića i Slobodana Miloševića oko prihvaćanja Vanceova plana” te “Još neka razmatranja o Vanceovu planu”), “Glavni politički i vojni događaji tijekom 1992. i 1993. godine” (s podpoglavljima: “Teritorijalno-upravna organizacija RSK”, “Raspoređivanje UNPROFOR-a i stanje do kraja 1992. godine”, “Novi sukobi tijekom 1993. godine”, “RSK i rat u Bosni i Hercegovini”, “Slučaj Veljka Džakule” te “Kraj 1993. – smirivanje sukoba”), “Značajke političkog života u RSK” (s podpoglavljima: “Uloga Jovana Raškovića kao prvog predsjednika SDS-a”, “Sukobi i raslojavanja unutar SDS-a tijekom 1992. i 1993.”, “Srpska radikalna stranka”, “Savez komunista – Pokret za Jugoslaviju”, “Ostale političke stranke” te “Skupštinski, predsjednički i općinski izbori”), “Prekid oružanih sukoba 1994. godine”, “Značajke unu-

trašnjeg ustroja RSK” (s podpoglavljima: “Srpska vojska Krajine”, “Stanje javne sigurnosti u RSK”, “Gospodarski i socijalni problemi u RSK” te “Školstvo, kulturni i vjerski život, informativni sustav i sport u RSK”), “Slom Republike Srpske Krajine” (s podpoglavljima “Sukobi u vodstvu RSK tijekom 1994.”, “Plan Z-4”, “Sukobi u vodstvu RSK tijekom 1994.”, “Hrvatske vojne akcije ‘Bljesak’ i ‘Oluja’”, “Još neka razmatranja o slomu RSK” te “Erdutski sporazum o mirnoj reintegraciji hrvatskog Podunavlja”) i “Odlazak pobunjenih Srba tijekom ‘Oluje’ i ‘Bljeska’” (s podpoglavljima “‘Nikada više s Hrvatima’”, “Osjećaj opće besperspektivnosti, malodušnosti i straha među pobunjenim Srbima”, “Planovi vlasti RSK o evakuaciji civilnog stanovništva i njihova provedba tijekom ‘Oluje’”, “Još neka razmatranja o odlasku Srba tijekom ‘Oluje’” te “Kretanje broja Srba u Hrvatskoj (1991.-2001.)”).

Odlučili smo se na ovako isčpan prikaz unutarnje strukture Barićeve knjige iz jednostavno razloga jer ju smatramo prevažnom za razumijevanje novije hrvatske povijesti te ju stoga budućim čitateljima želimo predstaviti što iscrpnije. To iz nekoliko razloga. Ponajprije, riječ je o knjizi koja predstavlja prvi sustavan, na izvorima prve ruke građen prikaz nastanka i širenja srpske pobune u Hrvatskoj. Upravo činjenica da autor najvažnije zaključke knjige temelji na izvornoj dokumentaciji pobunjeničkih upravnih (lokalnih, regionalnih te središnjih), vojnih, policijskih te drugih organa vlasti upućuje na njezinu pravu vrijednost. Ali, ta činjenica ima i drugih značenja. Ona predstavlja konačan udarac svim onim, i ne tako rijetkim, tvrdnjama da su novoizabrane hrvatske vlasti 1990. željele novu državu «očiče-nu» od Srba, da su na svaki mogući način onemogućavale eventualni mirnu reintegraciju okupiranih područja te, napokon, da su hrvatske oružane snage

nakon oslobodilačkih akcija 1995. počinile zločin etničkog čišćenja. Također, ona konačno staje na kraj velikom broju zagovornika teze po kojoj bi se oružani sukob u Hrvatskoj 1990.-1995. mogao okarakterizirati građanskim ratom; naprotiv, Barićeva knjiga pokazuje i dokazuje da je bila riječ o klasičnoj pobuni većeg dijela srpske manjine u Hrvatskoj, potpomognutoj oružanom agresijom Jugoslavenske narodne armije te velikog broja srpskih dobrovoljaca iz Srbije, Crne Gore te Bosne i Hercegovine.

Moglo bi se autoru, možda, prigovoriti na «prevelikoj» koncentriranosti na zapadne dijelove hrvatskog teritorija pod pobunjeničkom kontrolom (područja Banovine, Korduna te dijelove ličkog područja) te, onda, na relativnom nedostatku razmatranja političkog i drugog djelovanja srpskih pobunjenika na području zapadne Slavonije i hrvatskog Podunavlja, ali smatramo da bi to bilo preveliko cjepidlačenje u odnosu na golem posao kojeg je Barić napravio. I za kraj, završit ćemo s dijelom iz zaključka Barićeve knjige, koji, po skromnom mišljenju autora ovog prikaza, na najreprezentativniji način govori o zasluženom kraju «srpske krajinske avanture» u Hrvatskoj: «Rašireni kriminal, samovoljne paravojne skupine, pljačka, nesigurnost, krijumčarenje s područjem Cazinsko-bihačke krajine u BIH, kao i upletenost visokih republičkih dužnosnika i raznih mjesnih moćnika u krađu i krijumčarenje, bili su samo još jedan dokaz propadanja društvenog tkiva RSK. [...] Takvo stanje vodilo je sve većem razočaranju i bezvoljnosti. Krajinski Srbi bili su sve više razočarani u Miloševića i Srbiju. Ne zato što ih je on pokrenuo u rat protiv Hrvata i Hrvatske, nego uglavnom zato što im ne može ili, kako su oni pogrešno smatrali, 'ne želi' više pomagati. I dok je s jedne strane vladalo sve veće neraspoloženje stanjem u RSK i nije bilo čvrste vjere da

će se on održati, s druge strane to nije značilo da je srpsko stanovništvo počelo razmišljati o povratku u okvir Hrvatske i mogućem suživotu s Hrvatima. Smatram da je znatan broj Srba prihvatio uvjerenje o Hrvatima kao nepomirljivim protivnicima, 'ustašama', s kojima više neće biti suživotu. Zato je 1995., kad su u akcijama Hrvatske vojske pobunjena područja uglavnom reintegrirana u sastav Hrvatske, srpsko stanovništvo napustilo ta područja, odnosno krajinske vlasti planirale su i provele evakuaciju srpskog stanovništva. [...] Zbog tih razloga brzi slom u hrvatskim vojnim akcijama uopće ne iznenađuje». (575.-576.)

Ivica Miškulin

Više autora: *Dr. Šreter – Svjedočanstva* (Zagreb: Zaklada «Dr. Ivan Šreter», 2005), 160 str. + prilozi.

Nije potrebno posebno napominjati kakvu važnost u proučavanju hrvatskog oslobodilačkog rata 1991.-1995. imaju pisana svjedočanstva samih sudionika tih događanja. Zapravo, njihova uloga je dvojaka. Ponajprije, ona predstavljaju nenadomjestiv izvor podataka za istraživača, posebice ako se ima na umu da je pisana dokumentacija iz tog vremena teško dostupna. S druge strane, ona postaju svojevrsnim dokumentom vremena, nezaobilaznim svjedočanstvom dana koji se čine, već danas, tako dalekim, ali, kako to često biva, još uvijek itekako prisutnim u mislima ljudi današnjice. Drugim riječima, upravo su takva svjedočanstva najbolji lijek u svakodnevnoj borbi protiv zaborava (hotimičnog?!) na teško izvojevanu hrvatsku samostalnost. Ona dodatno dobivaju na

težini ako se radi o sjećanjima koja iz zaborava izvlače nečiju tragičnu sudbinu.

Upravo je takav slučaj, mišljenja smo, s knjigom «Dr. Šreter – Svjedočanstva», izašloj u istoimenoj zakladi u Zagrebu prošle godine. Riječ je o knjizi «*svjedočanstava ljudi koji su poznavali dr. Ivana Šretera, njegovih rođaka, prijatelja, suradnika i znanaca*». (5.) Dr. Ivan Šreter rođen je 22. prosinca 1951. u Pakracu, od majke Danice i oca Josipa. Nakon osnovnog i srednjoškolskog obrazovanja, koje završava u rodnom Pakracu, odlazi na nastavak školovanja u Zagreb, gdje diplomira na Medicinskom fakultetu, a specijalizira fizijatriju. Nakon toga se vraća u rodni kraj, gdje najprije radi u bolnici u Pakracu, a zatim u obližnjem Lipiku. U vremenima početka borbe hrvatskog naroda za samostalnost Ivan Šreter ima tu (ne)zahvalnu ulogu da postaje najvažniji čovjek hrvatskih nadanja hrvatskog naroda zapadne Slavonije, tj. postaje predsjednikom općinske organizacije Hrvatske demokratske zajednice u Pakracu te predsjednik Regionalnog kriznog štaba za Zapadnu Slavoniju. No, dana 18. kolovoza 1991. pobunjeni Srbi ga otimaju u Kukunjevcu, a, prema nekim svjedočanstvima, posljednji put je viđen živ jedanaest dana kasnije tj. 29. kolovoza 1991. Posmrtno je odlikovan Redom Petra Zrinskog i Frana Krste Frankopana s posrebnim pleterom (odlukom Predsjednika Republike Hrvatske) te Nagradom grada Lipika za životno djelo.

Knjiga svjedočanstava započinje uvodnim napomenama (tehnički podaci o njoj) te uvodom Živka Kustića (*Pakrački mučenik*, 7.-9.). Na samom početku ključni trenutak, svojevrсна središnja os svih svjedočanstava, jednostavno isticanje sudbonosnog dana u Šreterovu životu: «*Dana 18. kolovoza 1991. godine, vraćajući se kući osobnim automobilom iz Zagreba, dr. Ivan Šreter nasilno je*

otet u naselju Kukunjevac, na dionici ceste Kutina – Pakrac». (13., *Ključni događaj*, 13.-14.). Ankica Havlena rođ. Šreter, mlađa sestra Ivana Šretera, svjedoči o svojim iskustvima sa bratom, od kojih se, svojom dramatičnošću, ali i vjerom u nadu, ističe život obitelji nakon Šreterove otmice. (*Nedjeljom smo išli na misu*, 15.-23.). Sjećanja na dobrog prijatelja te studentskog kolegu iznose Damir Henč i Božo Barun (*U raskoraku s tadašnjom ideologijom*, 24., *Pravo prijateljstvo ne prestaje*, 25.). Također, o prijateljstvu sa Šreterom govori i Mirko Tomić («*Šakanje*» na *bolničkom parkiralištu*, 26.-28.). O Šreterovim iskustvima s molitvenom zajednicom u Zagrebu svjedoči Stanko Lončar (*Miran kao dijete na majčinim prsima*, 29.-31.). Na istom tragu su i iskazi Damira Foretića te dr. Tomislava Ivančića (*Plaćući sam rekao djeci: «Dr. Šreter je velik čovjek!»*, 34., *Odgovornost pred Bogom*, 35.-36.). Kratku crticu na Šretera, kao liječnika, donosi i Ankica Lovrić (*Priče o dobrom doktoru*, 37.). Milan Vuković donosi jedan događaj iz Šreterova života koji zavređuje nešto širi opis (*Sudski progoni hrvatstva*, 38.-43.). Naime, dr. Šreteru je 3. listopada 1984. na pregled došao izvjesni Stevo Majstorović, «*penzionisani oficir*». Nakon izvršenog pregleda, upisujući podatke u Majstorovićev zdravstveni karton, Šreter upisuje «*umirovljeni časnik*». Za taj čin sutkinja općinskog suda u Pakracu Branka Radulović ga 27. lipnja 1986. osuđuje na kaznu zatvora u trajanju od 50 dana. Slučaj je dobio veliki publicitet u to vrijeme, a urednici knjige donose i faksimil presude suda u Pakracu. O suradnji s dr. Šreterom na radu, ali i dugogodišnjem prijateljstvu s njim, svjedoči Anđelka Gajšak-Špančić (*Tumačio nam je što je nova Hrvatska*, 44.-51.). Pakrački župnik msgr. Josip Pašić svjedoči o svojim iskustvima sa dr. Šreterom, od čega je posebno interesantan dio koji govori o osnivanju HDZ-a u

Pakracu i okolici (*U njemu je bila unutarnja snaga koja ga je vodila*, 52.-56.). O Šreterovu susretu sa Svetim Ocem u Norveškoj govori iskaz Josipa Čukmana (*Susret sa Svetim Ocem*, 57.-58.). Andrija Bosanac-Schrötter i Ivana Bosanac govore o doživljaju svoga ujaka (*Trudio se nadomjestiti nam oca*, 59., *Moj ujo, moja Hrvatska*, 60.). Važnost povijesnog dokumenta ima Šreterov govor na osnivačkoj skupštini HDZ-a u Badljevini održanoj 1. srpnja 1990. (*Dragi moj narode!*, 61.-62.). Slično je i s tekstom Slavka Krejčija, koji govori o atmosferi prilikom osnivanja odbora HDZ-a u Pakracu (*Dr. Šreter zagovara mir*, 63.). Sjećanje Perice Juriča svakako predstavlja iskaz vrijedan istraživačke pažnje, a koji govori o situaciji u Pakracu pred «*krvavi*» ožujak 1991. te samom ulasku hrvatskih policijskih snaga u grad (*Toga dana kao da su mu molitve bile uslišane*, 64.-65.). Vrijedi izdvojiti Šreterov stav prema poznavanju stvarne situacije 1990.-1991. kakvo se počesto prakticiralo u Zagrebu: «*Imao je dojam da ga mi u Zagrebu nedovoljno ozbiljno slušamo i da nismo svjesni svega što je očekivalo Hrvatsku. Možda je imao pravo...*» (64.). O napadu na dr. Šretera u bolnici u Lipiku, u ožujku 1991., svjedoče Nada Kraml i Zlata Miletić, Šreterove radne kolegice (*Kape su letjele s glave*, 66.). O osnivanju HDZ-a u pakračkom kraju govori i nekadašnji član Izvršnog odbora te stranke zadužen za Zapadnu Slavoniju Ante Kutle (*Dr. Šreter bio je vođa i autoritet*, 67.-68.). Urednici donose i proročanski Šreterov govor od 31. svibnja 1991. (*Okanite se tutora*, 69.-70.). Majka dr. Šretera, Danica Šreter, svjedoči o svojim bezuspješnim pokušajima da sina nagovori na odustanak od bavljenja politikom jer mu prijete smrtna opasnost (*Ivice, ako te oni uhvate...*, 71.). Marija Sabo, spremačica u lipičkoj bolnici, svjedoči o Šreterovim nastoja-

njima da uvjeri pobunjene Srbe u svu ludost njihova nauma te o uhođenju koje su nad njim provodili tamošnji Srbi (*Crvena «Lada» u bolničkom dvorištu*, 72.). Jedno od najopširnijih svjedočanstava svakako je ono Ante Jerkovića, predsjednika općinskog odbora HDZ-a te zapovjednika općinskog štaba jedinica Narodne zaštite za kutinsku općinu (*Stavio je glavu gdje drugi ne bi ni nogu*, 73.-86.). Jerković, u svom iskazu, donosi i trenutak neposredno pred Šreterovu otmicu, ali i važan podatak o Šreterovim razmišljanjima prema pobunjenim Srbima: «*Rekao je da je većini tih pravoslavaca pomagao i izrazio je nadu da njemu neće odrubiti glavu. Bio je svjestan što su sve kadri učiniti, ali to, da bi mogli nauditi čovjeku poput njega, koji nije mrava zgazio, u to ipak nije mogao vjerovati.*» (81.) Damir Špančić i Antun Erjavec, u kratkim crtama, iznose svoja sjećanja na trenutak Šreterove otmice (*Čovjek koji je želio i nudio dijalog*, 87., *Eno Šletera!.. Eno Šletera!..*, 88.). Vladimir Solar donosi sjećanje na trenutke zatočeništva, koje je, jednim dijelom, proveo zajedno s dr. Šreterom (*Kuća u Branešcima*, 89.-94.). Zarobljenog Šretera Solar je susreo u kući izvjesne Jele Buzdum u Branešcima. Zastravajuće zvuče riječi koje je Solar čuo od izvjesnog Vukadinovića, negdje 22. ili 23. kolovoza 1991.: «*On je ušao prepotentno u sobu gdje smo bili i obratio se dosta oštro: 'Dragi doktori, nije dobro s vama!' Pogledao je zatim prema meni i rekao: 'Ti ćeš vjerojatno ostati živ, a ovaj tu, nikako!' pokazao je na dr. Šretera.*» (92.) Solar je 29. kolovoza 1991. odvezen u Bučje te je toga dana posljednji puta vidio dr. Šretera. Svjedočanstvo Željka Žilića svjedočanstvo je dugogodišnjega Šreterova prijatelja (*Život kao rasuto božje sjeme*, 95.-98.). Žalom za izgubljenim ocem obilježeno je sjećanje Vitomira Šretera, njegova posinka, a koje donosi dosta

zanimljivih podataka o životu u Pakracu, u prvim mjesecima 1991. (*Takvog čovjeka nisam sreo*, 99.-103.). Kao povijesni izvor o Šreterovoj smrti zanimljiv je iskaz njegova dugogodišnjeg prijatelja, Marijana Bušića-Antinoga («*Neka mi nađu čovjeka kojemu sam učinio neko zlo!*», 104.-110.). Naime, Bušić smatra da Šreter možda i nije likvidiran, nego da je eventualno podlegao svakodnevnim užasima srpske torture: «*Nisam sklon dramtiziranju. Tko zna? S obzirom da je bio teško pretučen, da je imao dvije slomljene kosti, da mu se stanje sa šećerom stalno pogoršavalo i da je dugo boravio u vrlo lošim uvjetima, a uz to je još i štrajkao glađu, lako je moguće da je smrt nastupila kao posljedica svega toga i da ga nitko nije neposredno ubio. No, jednako je moguće i da je bio likvidiran.*». (109.) Đuro Vidmarović izosi niz vrijednih podataka koji govore o tijeku osnivanje mjesnih odbora HDZ-a u zapadnoj Slavoniji te o Šreterovim aktivnostima (*Dr Šreter – velik čovjek, cijenjeni liječnik i hrvatski mučenik*, 111.-115.). Prenosi se i kratak osvrt na djelovanje Ivana Šretera kojeg je u intervjuu magazinu *Fokus* dao general Miljenko Crnjac (*Moralna vertikala pakračkoga kraja*, 116.). Novinarica Ana Mudrić također svjedoči o svom kratkotrajnom poznanstvu s dr. Šreterom, (*Moje poznanstvo s doktorom Šreterom*, 117.-118.) iz kojeg vrijedi izdvojiti njegova razmišljanja «*iz kojih je bilo vidljivo da ne sumnja u mogućnost suživota i dijaloga*». (117.) I Marijan Bušić-Franjin također svjedoči o dugogodišnjem prijateljstvu sa Šreterom koje je trajalo još od studentskih dana u Zagrebu (*Čovjek jednog potpisa*, 119.-121.). Svjedočanstva završavaju posebno tragičnim trenutkom: pismom kojeg je starija sestra Ivana Šretera, Vera Bosanac, uputila nestalom bratu 2004. (*Pismo mome nestalom bratu*, 122.-123.). Ivo Fabijan i Blaženko Šegmanović svoje uspomene

na Ivana Šretera su uobličili u pjesmovnom obliku (*Prijatelj moj*, 124., *Sjećam se njegovog lika*, 125.).

Knjiga završava nizom pisanih i slikovnih priloga koji govore o djelovanju Ivana Šretera i zaklade koja nosi njegovo ime, životopisom dr. Šretera kojeg je napisala Rašeljka Zemunović te popisom izvora i literature.

Što reći na kraju? Možda sljedeći redovi, a koje su urednici knjige smatrali upravo onima koji odgovaraju knjizi koja govori o životu i radu dr. Ivana Šretera, te su ih zbog toga i uvrstili na sami početak knjige, odgovore na to pitanje:

«*Blago mirotvorcima:
oni će se sinovima Božjim zvati!
Blago progonjenima zbog pravednosti:
njihovo je kraljevstvo nebesko!*»

(Mt 5,9-10).

Ivica Miškulin

Stribor UZELAC-SCHWENDEMANN: *Glavni gradski trg u Slavonskom Brodu* (Slavonski Brod: Impress – Publicum – Gradsko poglavarstvo Slavonski Brod, 2005), 224 str.

Stribor Uzelac-Schwendemann vrstan je publicist i jedan od najboljih poznavatelja prošlosti i povijesti Broda iz njegove građanske epohe, pod čime razumijevam, okvirno, vrijeme od ukidanja Vojne granice 1873. (konačno 1881.) do kraja 2. svjetskog rata kada počinje razdoblje u kojem su njegovi ideološko-politički protagonisti nastojali uništiti skoro sve vrijednosti koje su podsjećale na prethodno.

Uzelac-Schwendemann je autor ili koautor više knjiga i brojnih članaka, prikaza i drugih priloga iz prošlosti Broda napisanih na temelju marljivo istraženih podataka u novinama, knjižnicama, arhivima, gruntovnicama... Uronjen u prošlu stvarnost Broda (na Savi – Slavenskog), ali ponajprije racionalno i kritički, a često puta i više od toga, potrudio se da, kao “čovjek sa sporednog kolosijeka”, napiše zanimljivu i dokumentarno preciznu povijest nastajanja i razvitka glavnog gradskog trga koji je od 1886. nosio ime bana Josipa Jelačića, od 1945. Maršala Tita, a od 1992. Ivane Brlić Mažuranić.

Glavni brodski trg, što je manje poznato, s oko 10.500 m² najveći je u Hrvatskoj, a to je, vjerojatno, bio i u bivšoj Jugoslaviji. Karakterističan je i po tome što se ne može svrstati u klasičnu urbanističku formu s uobičajenom percepcijom trga kao prostora zatvorenog zgradama sa sve četiri strane. Ovaj trg je zatvoren samo sa zapadne i istočne strane dok je sa sjeverne i južne otvoren. Osim toga, što je rijetkost, trg “izlazi” na veliku rijeku, Savu, koja je bila granica između dvaju moćnih carstava i dvaju potpuno različitih i kulturno-civilizacijskih svjetova, a tako je i danas jer se najveći dio Bosanske Posavine nalazi u sastavu tvorevine Republike Srpske. Trg je jedinstven i po tome što se nalazi uz ogromni vojni kompleks kao što je Tvrđava, a i zbog toga što je u početku to bio prostor za sajmove, a sve do 1961. tu se (od Starčevićeve ulice do Save) nalazila “mala pijaca” koja se održavala dva puta tjedno.

Knjigu “Glavni gradski trg u Slavenskom Brodu” (formata 27 x 22 i u tvrdom uvezu) čine tri poglavlja ilustrirana s oko 300 razglednica i fotografija.

U uvodu “Glavni gradski trg” (7-12) autor pregledno daje povijest nastajanja i razvitka trga (može se kazati od oko 1500. kada Berislavići izgrađuju Brod u

rasteru renesansnog doba) do obnove plohe krajem 2004.

“Trg ukriženih sudbina” (13-139) najopširnije je poglavlje u kojem autor do u detalje opisuje i daje ocjenu arhitektonsko-stilskih obilježja i vrijednosti postojećih zdanja, ali i onih koja su u 2. svjetskom ratu srušena ili toliko oštećena da se više nisu mogla obnoviti. Uz svaki od ovih objekata autor je faktografski i do u pojedinosti opisao i povijest obitelji koje su ih gradili ili ih do 1945. imale u svom vlasništvu.

Opis zgrada, objekata, gledano od Save, počinje s jugozapadne strane trga s kućom obitelji D’Elia koja je u bombardiranju Broda 2. srpnja 1944. do temelja srušena. Poslije rata tu je izgrađena poznata “Najlon bašča”, ali je i ona tijekom sedamdesetih godina prošlog stoljeća uklonjena pa je to i danas prazni prostor do kuće Brlić. Međutim, nekoliko fotografija i razglednice s računalnom simulacijom pročelja, pokazuju da je D’Elieva palača doista bila reprezentativna s originalnim rješenjem (jedno pročelje je gledalo na Savu, a drugo prema trgu) u prostoru u kojem je podignuta.

Prva u nizu zgrada jugozapadne strane trga danas je kuća Brlić, najpoznatije brodske obitelji sa značajnom ulogom u kulturnom i društveno-političkom životu Hrvatske 19. st. Slijedi jedva četiri metra dugačka jednokatnica obitelji Maričević-Lončarević, a zatim kuća Bauer-Khonovih (danas lokal “Lotos”) židovskog podrijetla. Do ove kuće se nalazila palača Radosavljević koja je također 2. srpnja 1944. bila pogođena avionskom bombom i toliko oštećena da se nije mogla obnoviti pa su njene ruševine poslije rata raskrčene. Prema mišljenju autora, Radosavljevićeva palača, građena u stilu neobarokne arhitekture, imala je najraskošnije pročelje u Brodu, a fotografije i računalna simulacija to i potvrđuju. Autor procjenjuje da je rušenje Radosavljevićeve palače “najveći

gubitak u ukupnoj arhitekturi Broda svih vremena.” (48. str.)

U nastavku jugozapadne strane nalaze se kuće obitelji Khon, Rakasović i Lacković i zajedno možda čine arhitektonski najvrijedniji dio trga. Na mjestu današnje robne kuće “Vesna” izgrađena je 1924. monumentalna trokatnica “Prve hrvatske štedionice” koja je isto tako u bombardiranju grada 2. srpnja 1944. teško oštećena, ali, s obzirom na solidnu gradnju, ne toliko da se nije mogla obnoviti. Ipak, srušena je 1950. a vjerojatno i stoga što su je Brođani i dalje nazivali “prva hrvatska”.

Jugozapadna strana trga završava s deseterokatnim neboderima koji zajedno s “Vesnom” unakazuju vizuru trga i ambijentalni prostor pa tako autor s pravom konstatira “kada budu stogodišnjaci brodski neboderi bit će isto što su i danas – spomenici ljudske gluposti” za razliku od objekata sagrađenih prije sto i više godina koji su danas spomenici kulture (85. str.).

Drugu stranu (sjeveroistočnu, ako se ulazi s Trga pobjede, odnosno jugoistočno gledano od Save) “otvara” kuća Benčević, jedne od najbogatijih brodskih obitelji do 2. svjetskog rata. Do ove uglovnice stoji katnica, također u vlasništvu Benčevićevih, tzv. “Crvena kuća”, izgrađena 1894. kao svratište, hotel. Bio je to jedan od tri hotela kojeg je Brod, s nešto više od 10.000 stanovnika, imao dvadestih godina prošlog stoljeća. Zgrada današnjeg Strojarskog fakulteta izgrađena je kao prizemnica 1875. za potrebe Građanske pučke učionice, a zatim Više pučke škole da bi se u njoj smjestila gimnazija otvorena 1918. Između “Crvene kuće” i gimnazije, u dvorištu, nalazila se “gombaona” (dvorana za tjelovježbu) sagrađena oko 1900. a srušena 1964. poslije potresa u kojem je teško oštećena.

Nekadašnji hotel “Žuta kuća” (pod ovim imenom spominje se još 1783.)

zgrada je na uglu Mesićeve i trga. Imala je zanimljivu povijest, a njezini su gosti bili maršali, vojvode pa i okrunjene glave. Mijenjala je vlasnike, a prvi su bili Jarićevi koji su 1796. zbog ratnih zasluga stekli plemićku titulu “von Broodberg” (Jarić od Brodskog Brda). Do “Žute kuće” je katnica Dimović-Palme koja je, prema fotografijama, u izvornom obliku, s tri lučna portala, nekada izgledala puno reprezentativnije nego danas. Uz nju je kuća Muravić - Schwendemann sagrađena oko 1880. koja svojim atraktivnim pročeljem s motivima različitih stilova u mnogome doprinosi izgledu povijesnog ambijenta trga.

Na uglu Starčevićeve i trga je palača Radosavljević-Golubić (sada ljekarna) čije pročelje užim dijelom gleda na trg, a dužim prema Starčevićvoj. Na drugom uglu Starčevićeve i trga, do bombardiranja grada u srpnju 1944. bila je i treća katnica Koste Radosavljevića (danas je to objekt, hotel, u izgradnji), a od 1931. u vlasništvu “legendarnog brodskog vlasnika fijakera i automobilskog parka za taksiranje” Stjepana Štefe Šimića (126).

Iza Radosavljevićeve zgrade slijedio je niz prizemnica koje su 1962. srušene, a na njihovom mjestu podigao je “Đuro Đaković” trokatni stambeni objekt. Jugoistočna strana trga završava s dvokatnom uglovnicom Schwendemann-Ackerman građenom između 1935. i 1937.

Drugo poglavlje autor je nazvao “Trg kao sredotočje gradskog javnog života” (141-182) što je, u stvari, kronologija važnijih događaja iz prošlosti Broda od 1703. do 1914. (143-148) s blokom razglednica i fotografija (149-182) s kraćim ili opširnijim legendama koje objašnjavaju njihov sadržaj.

Treće je poglavlje “Rekonstrukcija i obnova plohe trga” (183-220), a čine ga fotografije različitih faza radova i govo-

ri gradonačelnika i predsjednika Gradskog vijeća prilikom otvaranja obnovljenog trga 25. studenog 2004. Na 200. stranici je autorova "Napomena" sa zahvalama institucijama i pojedincima, ali i kritička opaska upućena na adrese "nedužnih amatera" i "nipošto nedužnih profesionalaca" koji se bave poviješću Broda na Savi odnosno Slavenskog Broda.

Bibliografija i izvori navedeni su na kraju knjige, od 221. do 223. stranice.

Autor je publikaciju posvetio predsjedniku Gradskog vijeća dr. Vladimiru Jerkoviću ("odličnom kirurgu, vrlo dobrom političaru, i, što je najvažnije, dobrom čovjeku iz Slavenskog Broda"). Autorovo je pravo kome će svoje djelo posvetiti, ali je u ovom slučaju zanimljivo pa i intrigantno, da neku sličnu gestu nije izrazio i prema tada aktualnom gradonačelniku dr. Jozi Meteru za čijeg se mandata trg počeo obnavljati, a tada je i završen.

Stribor Uzelac-Schwendeman je knjigom "Glavni trg u Slavenskom Brodu" priredio zanimljivo i vrijedno štivo, činjenično utemeljeno i s mnoštvom podataka iz povijesti i o sudbini zdanja, ali i o podrijetlu i sudbini njihovih graditelja, investitora ili vlasnika. Opisao je oko 25 objekata i povijest dvadesetak obitelji koje su svojedobno činile brodsku građansku elitu i koje su bitno utjecale da Brod iz obrtničko-ruralne sredine izraste u urbanu. Usvajanjem i prakticiranjem građanskih oblika življenja ona je to i mogla učiniti, a izgradnjom reprezentativnih zdanja najvidljivije pokazati svoju poslovnu uspješnost i materijalnu moć.

Uz tekst, razglednice Broda do 1941. i fotodokumentacija pokazuju da je trg do tog vremena arhitektonski bio mnogo kompaktniji nego što je danas. Tu kompaktnost "unakazila" su nemilosrdna bombardiranja grada od strane

Saveznika 1943./44. kada je srušeno tisuće zgrada, a ubijeno stotine civila. Brod je, naime, poslije Zadra bio najbombardiraniji grad (28 puta, a samo jednom i neznatno od strane Nijemaca) na prostoru bivše Jugoslavije u 2. svjetskom ratu. Trg je poslije toga ostao bez tri reprezentativna objekta (dvije Radosavljevićeve palače i Prva hrvatska štedionica) koja su činila dio osmišljene urbanističko-arhitektonske cjeline onog vremena, a koje bismo opravdano danas tretirali kao vrijedan dio brodske kulturno-spomeničke baštine.

Kada je riječ o brodskim povijesnim temama i dilemama, kojima se ustrajno i vrlo uspješno bavi, autor za sebe kaže da je "čovjek sa sporednog kolosijeka" (skromno rečeno, ali efektno zvuči), što nije točno, jer svojim dosadašnjim opusom o ovoj problematici, pa tako i ovom knjigom, potvrđuje da se, zapravo, nalazi na glavnom, ili barem na prvom ili drugom kolosijeku.

Ivan Jelić

Stoljetnica života i rada Milosrdnih sestara svetoga Križa na Sušaku, ur. Estera Radičević i Emanuel Hoško (Rijeka: Adamić; Đakovo: Samostan Milosrdnih sestara sv. Križa, 2005), 228 str.

Svjesna da o svekolikom djelovanju Milosrdnih sestara sv. Križa na prostori- ma RH, pa i šire na području bivše Jugoslavije osim necjelovito sačuvanog arhivskog gradiva u sjedištu Provincije u Đakovu i ponešto u «na terenu» kod raznih imatelja-stvaratelja gradiva koje se odnosi na djelovanje ovih časnih sestara u pojedinim sredinama (to su ponajprvo arhivski fondovi Gradskih poglavarsta-

va, ponekih župa, a konkretne tragove o radu ovih sestara nalazimo i o lokalnim novinama...) nema adekvatnih rasprava, odnosno monografija, sestra M. Estera Radičević je inicirala izdavanje ovoga Zbornika radova želeći njime decentno obilježiti stogodišnjicu djelovanja sestara sv. Križa na Sušaku. Istodobno i naznačiti da će tijekom 2006. godine biti proslavljena 150. godišnjica Kongregacije Milosrdnih sestara sv. Križa kako u kući Matici tako i u svim pokrajinskim zajednicama sestara, odnosno u provincijama i vikarijatima.² Vjerujemo da je ovo početak realiziranja projekta kojim će se na temelju historiografsko – publicističkih istraživanja dati svekoliki pregled djelovanja sestara sv. Križa na hrvatskim i prostorima bivše Jugoslavije.³

Nakon Predgovora (5. str. napisala provincijalna sestra **Franciska Molnar**) i Uvodnih napomena (6.-7.str.) slijedi rad sestre **M. Estere Radičević**: *Milosrdne sestre sv. Križa u Hrvatskoj, napose na Sušaku* (9.-65. str.). U njemu je dan kratki presjek djelovanja sestara u Hrvatskoj od poziva đakovačkog biskupa J. J. Strossmayera 1868. godine, odnosno konstituiranja Provincije sestara sv. Križa sa središtem u Đakovu do skoro današnjih dana. Ovaj dio rada je upotpunjen relevantnim kvantitativnim pokazateljima odnosno Popisom mjesta, poslova i apostolata gdje su sestre radile i živjele (iz čega je razvidno da su sestre iz Provincije sv. Križa radile u više od sto mjesta u školama, bolnicama, internatima, zabavištima, kao i u više od 70 župa na prostorima bivše Jugoslavije). Na temelju Popisa doznajemo da one danas djeluju još na četrdesetak postaja odnosno filijala.

Težište rada je usmjereno na djelovanje sestara sv. Križa na Sušaku od početaka – Svih Svetih 1905. – pa do skoro današnjih dana. Na Sušaku su sestre djelovale u dječjem zabavištu do

1945, utemeljile internat za manje i veće djevojčice koje su išle u školu u Rijeku (internat je djelovao do 1941. godine). Nakon 1945. ovaj internat (konvikt) je pretvoren u starački dom koji je počeo s radom 1950. (zgrada je nacionalizirana 1961.) u kojem su sestre sv. Križa djelovale do 31. kolovoza 1950. Istina, kurzorno su komunističke vlasti dozvoljavale sestrama kontakt sa štitičenicima Doma... Uz to su djelovale (a i danas!) u katehizaciji i crkvenom pjevanju.

Potom slijedi rad sestre **Marije Stele Filipović**: *U sjenama tabora i Kalvarije: Pjesme i bilješke s. Mericije Zag* (67.-80. str.). Ovim radom je dana svojevrsna biografija sestre Mericije Zag (1891.-1970.) koja je kao članica Družbe milosrdnih sestara sv. Križa djelovala veći dio svog radnog vijeka u dječjim vrtićima – odnosno dječjim zabavištima, a od 1934. do 1939. godine djelovala je u dječjem zabavištu na Sušaku. U radu je sestra Marija Stela Filipović težište usmjerila na pjesnički opus sestre Mericije Zag (ukupno 112 pjesama) nastao u vrijeme njezinog rada na Sušaku. To su pjesme pejzažne tema-

² Ovu katoličku redovničku kongregaciju su osnovali 1856. godine kapucin otac Teodozije Florentini i sestra Marija Terezija Scherer. Matična kuća se nalazi u Ingenbohlu u Švicarskoj, konstitucije je potvrdila Sveta stolica 1894. godine. Osnovna djelatnost sestara usmjerena je na odgoj mladeži, dvorbi bolesnika i siromaha, radu u župama i misijama (*Opći religijski leksikon A-Ž*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža Zagreb, 2002. str. 580).

³ Nadamo se da će se 2008. godine adekvatno obilježiti barem na ovaj način i 110. godišnjica dolaska ovih sestara na rad u Gradsku bolnicu u Slavanskom Brodu (u kojoj su radile do 1951. godine) i 80. godišnjica od otvaranja dječjeg obdaništa u Slavanskom Brodu koje su sestre vodile do 1945. godine, a 1934.-1945. su radile i u Ubožnici.

tike (38 pejsažnih pjesama), 27 religioznih pjesama uz koje ide i 6 pjesama s božićnom tematikom, 10 refleksivnih pjesama, 6 pjesama koje su posvećene vlastitom pjesništvu, 3 pjesme s povijesnom tematikom, 9 autobiografskih pjesama, jedna nacionalna, jedna prigodnica i dvije pjesme socijalne tematike.

Sestra **Finka Tomas** je u radu: *Povijest i duhovnost družbe Milosrdnih sestara sv. Križa* (81.-105.str.) napisala manju sintezu o ovoj Družbi od samog njezinog utemeljenja, prateći njezin razvitak od pravnog osnivanja 28. 08. 1856. godine do osnivanja 12 provincija nakon smrti majke Marije Terezije Scherer (za vrijeme njezinog života osnovano je pet provincija izvan Švicarske: Češka sa sjedištem u Ageru – nekadašnja Bohemija; Gornja Austrija sa sjedištem u Linzu; **Slavonija sa sjedištem u Đakovu**; Štajerska sa sjedištem u Grazu i Moravska sa sjedištem u Kromericu, a nakon njezine smrti 1888. godine osnovano je još 12 provincija i četiri vikarijata). U radu su dane i biografije utemeljitelja Družbe – o. Teodozija Florentinija (87.-90. str.) i majke Marije Terezije Scherer (90.-92. str.). Sestra Finka Tomas se zadržala i na osnovnim dimenzijama duhovnosti Družbe, obrazloživši da ime «Milosrdne sestre sv. Križa» «izražava prije svega ljubav prema raspetom Kristu i usku povezanost njihove duhovnosti s misterijem Križa...» (96. str.).

Željko Bartulović u radu: *Povijest Sušaka do dolaska Milosrdnih sestara sv. Križa* (107.-118. str.) daje kratku povjesnicu Sušaka do dolaska sestara sv. Križa 1905. zaključujući s 1918. godinom. Rad je isključivo utemeljen na već objavljenim radovima o Sušaku, što je za ovu publikaciju i dostatno, ali je ipak trebalo apostrofirati barem ukratko moguće povijesne izvore relevantne za povijest Sušaka pohranjene u Državnom arhivu u Rijeci, ili pak u drugim arhivi-

ma. Potom slijedi rad **Romea Koščaka: Bernardin Škrivanić i dolazak sestara sv. Križa na Sušak** (119.-124.), u kojem je dana biografija jedne od značajnijih osoba među hrvatskim kapucinama 20. stoljeća, istodobno i pogled u Škrivanićevu djelatnost kao promicatelja Hrvatskog katoličkog pokreta u Rijeci, gorljivog štovatelja Bl. Djevice Marije, «graditelja» crkve posvećene Gospi Lurdskoj u Rijeci, istaknutog apostolskog radnika i nakladnika.

Nakon što je zaređen za svećenika 12. kolovoza 1877. Nikola Škrivanić (rođen je 1855. godine u Omišu) je djelovao 12 godina kao svećenik u Splitsko-makarskoj biskupiji (u Kostanju 1877.-1883. i Kaštel Sućurcu 1884.-1889.). 1889. se oduševio kapucinima i iste godine stiže u riječki kapucinski samostan, iste godine uzeo je redovničko ime fra Bernardin, a nakon polaganja redovničkih zavjeta 1893. godine postaje punopravni pripadnik kapucina. Nedugo potom postavljen je za samostanskog poglavara kapucina u Rijeci, a 1901. i provincijalom kapucinske provincije što će ostati sve do 1918. godine. Uspijeva mu kupiti tiskaru i otvoriti «Kuću dobre štampe» 1910. godine koja će u tim hrvatskim krajevima postati jedan od najvećih nakladnih zavoda.⁴ Škrivanić je 1905. godine pisao provincijalnoj poglavarici sestara sv. Križa u Đakovo pismo u kojem je praktički

⁴ U ovoj tiskari su, između ostaloga, tiskani: *Molitvenik «Ave Maria»* (sastavio ga Bernardin Škrivanić) 1905. godine (u šest izdanja tiskano je ukupno 100.000 primjereka!), 1911. godine krčki biskup Antun Mahnić, predvoditelj Hrvatskoga katoličkog pokreta, odlučuje tu tiskati *Hrvatsku stražu* (katolički tromjesečnik koji je u periodu 1903.-1911. izlazio u Krku i Senju, a od 1911.-1918. u Rijeci), 1912. u njoj počinje tiskanje prvoga hrvatskog katoličkog dnevnika «*Riječke novine*» (izlazit će do 1914. – obustavljen je carskom odlukom)...

zatražio dolazak sestara sv. Križa u Rijeku (pri tome je imao suglasnost senjskog biskupa Antuna Maurovića, kao i osigurani prostor za sestre na Sušaku od Sušačanina Marijana Kalića). Na ovaj Škrivanićev zahtjev provincijalna poglavarica je pozitivno odgovorila i sestre sv. Križa dolaze na Sušak iste te godine.

Stipan Trogrlić u radu: *Sukobi Hrvatskoga katoličkog pokreta i liberalizma u Rijeci i Sušaku na početku 20. stoljeća* (125.-139.) na temelju odabrane literature piše o sukobu katolika i liberala u Rijeci i Sušaku te u tom kontekstu promatra i djelovanje Družbe milosrdnih sestara sv. Križa na Sušaku od njihovog dolaska do I. svjetskog rata. Predvoditelj liberala u Rijeci bilo je tada glasilo mlado Frana Supila (od 1899.) pod nazivom «*Novi list*» zasnovano na pravaškoj ideji, a kasnije prožeto naprednjačkim liberalizmom. Predvoditelj katolika u Rijeci bio je tzv. Škrivanićev krug (riječki kapucini i angažirani laici). Škrivanićev krug i Supilov liberalizam bili su u nepokolebivom međusobnom jazu, poglavito pojavom «*Riječkih novina*» 1912. koje je pokrenuo i nadzirao Škrivanićev krug.

Potom slijedi rad **Gorana Moravčeka**: *Katolički pokret na Sušaku* (141.-159.) u kojem je dan autorov pogled na vjerski i politički život na Sušaku između dva svjetska rata. Moravček ističe da je ključno mjesto vjerskih - istodobno i političkih zbivanja - bio samostan sestara sv. Križa na Sušaku. Sušačke klerike je u njihovoj borbi kako za obranu katolicizma, tako i za obranu hrvatskog identiteta grada aktivno podržavao senjsko-modruški ili krbavski biskup Ivan Starčević (biskupovao 1932.-1934., a na str. 141.-144. Moravček je dao iscrpnu biskupovu biografiju, dakako i u kontekstu biskupovog angažmana u katoličkom pokretu na Sušaku i s time u svezi njegove povezanosti sa

samostanom sestara sv. Križa na Sušaku). Biskup Ivan Starčević je 1934. godine pokrenuo izlaženje tjednika «*Istine*» koji je i pokrenut zbog artikuliranja ideja i praktičkih ciljeva sušačkog katoličkog pokreta (izlaziti će sve do 1941. godine!). Uz biskupa Starčevića velik obol katoličkom pokretu na Sušaku su dali Martin Bubanj – upravitelj župe sv. Ćirila i Metoda za grad Sušak već nakon njezinog osnutka 1938. godine, svojevrsni bastion hrvatstva na ovim prostorima (nije zato nimalo slučajno da je kao prvi župnik ove župe brutalno strijeljan od partizana u Kostreni 27. travnja 1945. i bačen u jamu «*Bezdan*» u istome mjestu), kao i Andrija Rački (trsatski župnik od 1902., sve do svoje smrti i kao svećenik je bio politički aktivan boreći se u onodobnim prilikama i tim turbulentnim prostorima za hrvatski identitet kada je trebalo imati velike hrabrosti!).

Franjo Emanuel Hoško, o.f.m. u svome radu: *Neostvoreni planovi izgradnje župne crkve na Sušaku* (161.-179.) iscrpno na temelju literature i arhivskog gradiva (sestri M. Esteri Radičević se F. E. Hoško posebno zahvaljuje na tome što mu je ona pribavila najveći dio tog gradiva!) daje pregled borbe za izgradnju ove župne crkve na Sušaku od prvih inicijativa 1899. do uoči II. svjetskog rata, a II. svjetski rat je bio i glavni uzrok nerealiziranja ovoga plana.

U radu: *Povijest župe sv. Ćirila i Metoda na Sušaku* (181.-192.) mons. **Josip Manjgotić**, župnik na Sušaku, daje kratku opću, vjersku i crkvenu povijest Sušaka prije osnutka župe, njegovu tranziciju u grad i napokon zbivanja na Sušaku od uspostave župe sv. Ćirila i Metoda 1938. pa do 2004. godine. Nedvojbeno je nazočnost sestara sv. Križa na Sušaku od 1905. godine bila temelj pastoralnog djelovanja te župe koje su sestre otpočele od prvih dana

egzistiranja na Sušaku. Značajan doprinos razvitku ove župe sestre sv. Križa su dale i ustupanjem crkve Presvetog Srca Isusova za potrebe novoosnovane župe do izgradnje nove župne crkve na Sušaku, a to se eto nije dogodilo ni do današnjih dana.

Julija Lozzi-Barković u svome radu: *Crkva Presvetog Srca Isusova na Sušaku – spomenik trajniji od mjedi* (193.-212.) piše o početku izgradnje kapelice 1909. za sestre sv. Križa. Sama gradnja je trajala godinu dana. Autorica se potom zadržala na opisu ove kapelice. 1918. godine pokrenuta je inicijativa za gradnju župske crkve na Sušaku, a nakon neuspješnog traženja pogodnog gradilišta za nju predloženo je da se proširenjem kapelice Presvetog Srca Isusova riješi ovaj problem. Provincijalna uprava Milosrdnih sestara sv. Križa u Đakovu je prihvatila ovaj prijedlog. Radovi su počeli u ljeto 1931. a već 22. studenoga iste godine blagoslovljena je dovršena crkva i posvećen oltar.

Prof. emeritus Sveučilišta u Zagrebu o. **Bonaventura Duda** u svome prisjećanju: *Uz sestre sv. Križa na Sušaku prije sedam desetljeća: Uspomene o životnom raskršću* (213.-224.) piše o svome životu na Sušaku 1933.-1935. godine i kontaktima sa sestrama sv. Križa... u kojem duhovnom ozračju su ugrađeni «značajni kamenčići» u fra Bonaventurin «životni mozaik» (u okviru ovoga prisjećanja tiskan je i Dudin članak: *Sestra Danila* objavljen u *Effati*⁵ br. 9-10, 1971., (str. 19.-20.).

Možemo se složiti sa sestrom M. Esterom Radičević da je ova knjiga «i monografija, i kronika, i informacija, i zahvalan spomenik Božjem djelu na Sušaku; zapravo je osobit, prigodan zbornik» (6. str.). Decentno odabrane i objavljene fotografije upotpunjuju radove pojedinih autora. Konačno, ovaj zbornik radova je i značajan doprinos

hrvatskoj crkvenoj historiografiji koja nakon uspostave suverene RH kvantitativno i kvalitativno trasira svoj autonomni put oslobođen u odnosu na one povjesničare koji negdje barem još u svojoj podsvijesti robuju metodologiji historio-grafskih istraživanja utemeljenoj u bivšem komunističkom sustavu.

Ivan Medved

Marko ANČIĆ i Borislav BIJELIĆ: *Hrvatska seljačka stranka Ogranak Vrpolje 1924.-2004.* (Vrpolje: Hrvatska seljačka stranka Ogranak Vrpolje, 2005), 158 str.

Hrvatska seljačka stranka je 2004. godine obilježila stotu obljetnicu osnutka i raznovrsnim se aktivnostima prisjetila svojih osnivača – Antuna i Stjepana Radića. Početkom 2005. godine u Vrpolju je objavljena knjiga *Hrvatska seljačka stranka Ogranak Vrpolje 1924.-2004.*, čime je i vrpoljački Ogranak dao doprinos obilježavanju velike obljetnice, a ujedno obilježio i osamdeset godina od osnutka Ogranka HSS-a u Vrpolju. Autori knjige su Marko Ančić, prvi predsjednik Ogranka po osnutku 1990. godine, kasnije obnašatelj više stranačkih dužnosti i načelnik Vrpolja od 1993. do 1997. godine, te mr. Borislav Bijelić,

⁵ *Effatha* je hrvatski katolički časopis za redovnice koji je izlazio u Zagrebu 1969.-1975. inicijativom i u izdanju Kršćanske sadašnjosti (kasnije je izdavač bilo Vijeće redovničkih poglavarica) s intencijom objavlivanja članaka o djelovanju redovnica nakon II. vatikanskog koncila (*Opći religijski leksikon A – Ž*, ... str. 229).

povjesničar i ravnatelj Muzeja Đakovštine u Đakovu, inače rođenjem iz Vrpolja.

Nakon predgovora i nekoliko manjih priloga, središnji dio knjige otvara cjelina posvećena 1924. godini. U lipnju te godine je najprije uz pomoć đakovačkih haesesovaca u Vrpolju osnovan Ogranak, a četiri mjeseca kasnije Vrpolje je posjetio i Stjepan Radić i održao tom prigodom važan govor. Ovaj dio knjige, kojeg potpisuje Bijelić (posrijedi je već ranije objavljena Bijelićeva studija), je najopsežniji, a ujedno i jedini praćen bilješka-ma. Bijelić je sustavno prikazao i kritički analizirao Radićev govor održan u Vrpolju 12. listopada te godine, ne propustivši ga smjestiti u tadašnji politički okvir. Ovaj događaj doista zaslužuje važno mjesto i pozornost u povijesti lokalnog HSS-a i Vrpolja uopće budući da, kako Bijelić naglašava, nije posrijedi tek jedan od brojnih protokolarnih govora, već jedan od najznačajnijih Radićevih govora održanih sredinom dvadesetih godina, koji je znatno utjecao na daljnja politička gibanja u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca. U prilogu je u cijelosti objavljen Radićev govor i pjesma pučke pjesnikinje iz Vrpolja Terezije Lebović, posvećena osnutku Ogranka i Radićevom posjetu.

U naredna dva poglavlja predstavljene su ukratko pojedine epizode iz povijesti vrpoljačkog HSS-a do početka Drugog svjetskog rata, odnosno kratak pregled razdoblja od 1945. do 1990. godine, a Ančić je mišljenja da je i to razdoblje povijesti Vrpolja na određeni način bilo prožeto Radićevim duhom. Neke od tema tek dotaknutih u ova dva poglavlja bi mogle biti poticajne za daljnja istraživanja. Primjerice, moglo se je više pažnje i prostora posvetiti Josipu Šuniću, osobnom zaštitaru Stjepana Radića u zadnjim godinama njegovog života i jednoj od svakako zanimljivijih osoba vrpoljačkog HSS-a. Šunić je 4. kolovoza 1928. godine, dakle nekoliko dana uoči Radićeve smrti, izvršio atentat na beogradskog novinara Vladi-

mira Ristovića, nakon čega je osuđen na dugogodišnju robiju.

Preostali dio osnovnog teksta podijeljen je na tri poglavlja. U prvom od njih prikazano je ponovno ustrojavanje HSS-ove stranačke organizacije u Vrpolju u ljeto 1990. godine, a u druga dva prate se usponi i padovi Ogranka od ponovnog osnutka do 2004. godine. Najveći uspjeh stranka je zabilježila u razdoblju 1993.-1997. kada je obnašala i općinsku vlast u Vrpolju.

Knjiga na kraju sadrži i popis obnašatelja dužnosti u Ogranku od 1990. do 2004. godine, zatim tri popisa članstva (1990., 1992.-2000. i aktualni popis), popis literature, pogovor i kratke biografije autora. Tekst je opremljen i velikom količinom slikovnog materijala (fotografije, dokumenti, novinski članci).

U pomanjkanju radova koji se odnose na Vrpolje, ovo djelo treba pozdraviti. Ono svakako predstavlja osvježanje i, kako se kaže u pogovoru knjige, "pozitivni iskorak ne samo u prezentiranju Stranke, već i samog mjesta". *Hrvatska seljačka stranka Ogranak Vrpolje* nesumnjivo će naći svoje čitateljstvo, ne samo među mještanima Vrpolja, nego i u stručnim krugovima, a nadati se je da će biti poticaj novim istraživanjima i izraženijem interesu za lokalnu povijest.

Branko Ostajmer

Dragutin KERŽE i Alan KERŽE: *Kuća osječko-baranjskog nogometa (1924. – 2004.)* (Osijek: Županijski nogometni savez Osječko-baranjske županije, 2005), 658 str.

Ako je točno da je nogomet najvažnija sporedna stvar na svijetu, onda se izrečena konstatacija mora nužno

odnositi i na našu regiju, ili još preciznije, Osječko-baranjsku županiju. No, unatoč velikom interesu za nogomet, naše spoznaje o tome kako je on nekoć bio organiziran i tko su bili glavni protagonisti njegove afirmacije u većem dijelu Slavonije više su nego skromne. Određenih pokušaja da se na tom planu nešto učini bilo je, ali rezultati do kojih se došlo ne samo da su bili parcijalni, faktografski dvojbeni i k tomu nedovoljno kvalitetno pozicionirani u sisteme tada validnih natjecanja, već su u pravilu bili pisani bez većih analitičkih (znanstvenih) pretenzija. Spomenuti nedostaci samo su razlog više da svima zainteresiranim za nogomet na području naše županije, a i šire, skrenemo pozornost na "Kuću osječko-baranjskog nogometa (1924.-2004.)", nedavno objavljenu knjigu Dragutina i Alana Keržea.

Knjiga je pisana u povodu 80. obljetnice djelovanja Osječkog nogometnog podsaveza, sportske udruge za koju su se Osječani, i ne samo oni, s teškom mukom izborili, a koja je zasigurno predstavljala stanoviti napredak k organiziranom bavljenju nogometom na našem području. "Kuća osječko-baranjskog nogometa" sadrži imponantnih 550 stranica teksta i velik broj crno-bijelih i kolor fotografija. Već nakon prvog prelistavanja može se ustanoviti određena dihotomija koja knjizi daje jedno od glavnih obilježja. Naime, autori su, barem kako se to meni čini, nastojali pomiriti minuciozno istraživački s prigodničarsko-slavljeničkim i potencijalno komercijalnim (tržišnim) pristupom. Iako takve kombinacije ne završavaju uvijek baš najsretnije, treba istaknuti da su autori napravili dobar balans koji će, vjerujem, zadovoljiti najširi krug zainteresiranih za ovu problematiku. S jedne strane članove i simpatizere klubova nogometnih središta Županijskog nogometnog saveza osječko-baranjske županije (Beli Manastir, Donji Miholjac, Đakovo, Našice, Osijek, Valpovo) koji-

ma je u knjizi posvećen najveći prostor, ali i sve one koji se žele sustavnije upoznati s genezom razvoja nogometa u Slavoniji.

Klubovi nogometnih središta predstavljani su na preko 300 stranica teksta, i to tako da su uz kraće klupske biografije objavljene i recentne, ili pak fotografije iz bliže i dalje klupske prošlosti. Iako kratke, biografije su impregnirane relevantnim informacijama i, što treba posebice istaknuti, na jednom mjestu mogu se naći samo u ovoj knjizi. Iako sam u tom dijelu knjige uočio određene faktografske propuste, i to na samo nekoliko klupskih biografija koje su mi donekle poznate, želim vjerovati da se isti ne javljaju i u ostalim priložima, ili da su barem svedeni na mjeru koju bismo, s obzirom na količinu građe i način na koji je prikupljana, mogli tolerirati.

Inicijalna nakana autora da ponude štivo "koje ima pretenzije povijesne dokumentacije" ovim dijelom knjige - respektirajući gore navedene objekcije - u cijelosti je realizirana, dok preostali dio teksta, čini mi se, donekle i nadilazi spomenutu tendenciju. Naime, veći dio prvog dijela knjige (O počecima nogometa u Hrvatskoj, Osječki nogometni podsavez, Poslijeratne promjene, Nogometni podsavez Osijek...) kompetentna je historiografska studija prilagođena osnovnoj namjeni ove publikacije. Rad na noj pretpostavljao je poznavanje historiografske metodologije rada, ali i veliki trud obzirom na oskudnu arhivsku i svaku drugu građu. O problemima vezanim za nedostatak kvalitetne povijesne građe u Uvodu knjige pisali su i sami autori: «Zbog svega, u izradbi ove knjige najvećim dijelom koristili smo arhiv današnjeg Nogometnog središta Osijek i Županijskog saveza osječkog-baranjskog, te podatke prikupljene iz klubova koji danas djeluju, ali i prikupljajući zapise o nekadašnjim udrugama. Daka-

ko, s obzirom na nedostatak odgovarajućih pismohrana naših klubova, a time i preciznih zabilješki o najvažnijim trenucima u povijesti svakog od njih, morali smo kao vjerodostojnima prihvatiti i uspomene i(li) osobne dokumentacije sportskih djelatnika koji su, svojom kraćom ili dužom aktivnošću, ustvari pisali povijest u pripadajućim sredinama. Značajno mjesto u prikupljanju dokumentacije zauzimaju i brojni uvezi dnevnih i inih tiskovina sačuvanih u hemeroteci Muzeja Slavonije u Osijeku, a koje su tijekom osam desetljeća izlazile u slavonsko-baranjskom podneblju.»

Iz do sada izrečenog o knjizi “Kuća osječko-baranjskog nogometa” jasno je da se radi o vrijednoj, retrospektivnoj, obujmom monumentalnoj i sadržajno poticajnoj studiji, studiji koja će zasigurno još dugo predstavljati referentnu literaturu za svaki ozbiljniji rad o razvoju nogometa na području Slavonije i Baranje. To što knjiga sadrži protokolarno pisane priloge lokalnih političara i pokoju suvišnu fotografiju medijski profiliranih sportskih dužnosnika može iritirati, ali u konačnici ne može dovesti u pitanje opći pozitivni utisak stečen nakon što smo je pročitali.

Borislav Bijelić